

ÉRTEKEZÉSEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLYA KÖRÉBŐL.

TIZENNEGYEDIK KÖTET.

C 74.

AZ OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZKRESZTETTE

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

BUDAPEST.

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA.

1889.

451

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMVAJA.

TARTALOM.

- I. szám. Az ó- és középkori Terentius-biographiák. ÁBEL JENŐ I. tagtól.
- II. * Szórendi tanulmányok. II. rész. JOANNOVICS GYÖRGY I. tagtól.
- III. * A mordva nép házassági szokásai. BARNA FERDINÁND I. tagtól.
- IV. * Jelentés újhellén munkákról. TÉLKY IVÁN I. tagtól.
- V. * Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. KÁLMÁNY LAJOSTÓL.
- VI. * Etymologicum magnum Romanie. PUTNOKI MIKLÓSTÓL.
- VII. * A magyar szótök. SIMONYI ZSIGMOND I. tagtól.
- VIII. * A nyelvújítás történetéhez. SIMONYI ZSIGMOND I. tagtól.
- IX. * Szórend és accentus. BRASSAI SÁMUEL I. tagtól.
- X. * Három francia hellenista és a volapük. TÉLKY IVÁN I. tagtól.
- XI. * Euhemeri reliquie. NÉMETHY GÉZÁRÓL.
- XII. * Gáti István steganographiája, kapcsolatban a modern stenographiával. VIKÁR BÉLÁRÓL. Gáti István arcképével «Taehygraphia vagy szapora írás módja» cz. munkája II. kiadásával és 5 stenographiai táblával.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

AZ Ó- ÉS KÖZÉPKORI
TERENTIUSBIOGRAPHIÁK

Dr ÁBEL JENŐ

ELTÁGTOGÓL

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1887.

Az ó- és középkori Terentiusbiographiák.

(Felolvasatott a Magyar Tud. Akadémia 1887. február 21-én tartott ülésében.)

Az irodalomtörténeti kutatás a rómaiaknál aránylag igen régi időbe megy vissza. Alig száz évvel azután hogy Livius Andronicus Odyssea-fordításával a római irodalom alapját megvetette, lép fel L. Accius, az első ki irodalomtörténeti kérdésekkel szakszerűen foglalkozott. Accius leginkább a drámára irányozta figyelmét és ő utána is azt tapasztaljuk, hogy a római irodalomtörténetesek kiváló előszeretettel foglalkoztak a régibb drámaírókkal, kivált Plautussal és Terentiussal. De míg Plautusra vonatkozó tanulmányaikból vajmi csekély töredékek maradtak fenn, Terentius szerencsésebb sorsban részesült és birjuk a legkiválóbb római irodalomtörténetesek Terentius-tanulmányainak foglalatját.

A középkorban ép úgy áll a dolog. Plautust alig ismerték, Terentius műveit számtalan kéziratban terjesztették, magyarázták, utánozták. Ez oka annak, hogy a Terentius-kritika és exegesis története a latin classikus kor és a középkor irodalomtörténeti törekvéseiről világos, tanulságos képet ad. De míg a classikus korból való dolgozatok magára Terentiusra nézve is tanulságosak, addig a középkoriakból Terentiusra vonatkozólag úgy szólván semmit sem tanulunk; ezek nem arra nézve értékesek, a kiről szól az életrajz, hanem azokra nézve, a kik azt megírták; nem a latin irodalom legszeretreméltóbb comikusáról, hanem a középkor különböző korszakainak irodalmi ismereteiről, tudományos kutatása módszeréről szolgáltatnak többé-kevésbé érdekes adatokat.

Terentius életrajzára nézve főforrásunk Suetonius «De viris illustribus» című munkája, melyből a Terentiusra vonatkozó részt Aelius Donatus a 4-ik században Terentius-commentárjának élére állította és ilykép megőrizte az enyészettől. *) A régibb művek, melyekből Suetonius merítette adatait, mind elvesztek. Így Fenestellának, ki Augustus uralkodásának vége felé virágzott, Annaleseinek úgy kisebb mint nagyobb kiadása és azon culturtörténeti munkája (ha ugyan volt ilyen külön munkája), melyből merítvék állam- és vallásjogi, valamint erkölestörténelmi töredékei. Melyik munkájában állította, hogy Terentius sohasem lehetett hadi fogoly, mert a második pún háború vége és a harmadik kezdete előtt született és halt is meg, a kereskedelmi összeköttetés Italia és Afrika között pedig, mely esetleg valószínűvé tehetné azt a feltevést, hogy talán a Numidák vagy Gatulok fogságába került és Rómába adatott el rabszolgának, csak Carthago feldúlásától datálódik, továbbá melyik munkájában tagadta, hogy Terentius, mint sokan állították, az ifjabb Scipio Africanusnak és C. Laeliusnak kedvese lett volna (Fenestella szerint mindkettőnél idősebb volt, a mi nem áll), bizonytalan. Reifferscheid Suetonius töredékeinek kiadásában (1860 p. 421) az Annalesre, Teuffel római irodalomtörténetében (a 3-ik kiadás 562-ik lapján) úgy látszik culturtörténelmi munkájára gondol; annál a körülményességnél, mely Fenestella írói előadását jellemzi, mindkét művében található alkalmat félig-meddig irodalomtörténeti kitérésekre.

Hasonlóképen elveszett Cornelius Nepos azon műve, melyből idézi Suetonius, hogy Nepos Terentiust, Scipio Africanust és Laeliust egykoruaknak mondja, és hogy biztos forrásból tudja, hogy a Heantontimorumenos legalább részben Laeliusnak, nem pedig Terentiushoz a műve. Vajjon Nepos melyik könyvéből

*) A Suetonius-féle életrajz legjobb kiadásai Ritschl-tól (a Reifferscheid-féle Suetonius-kiadásban [1860 p. 26 s. k. és 481 s. k.] és javított apparatus criticussal Opusculái harmadik kötetében p. 204 s. k.) és Dziatzko-tól (Terentius-kiadásában, Lipsze, Tauchnitz 1884 p. 1 s. k.) valók. Sajnálunk kell azonban, hogy Dziatzkónak Terentius-kiadása egész benedezése nem engedte meg, hogy az újabb kritikusok megjegyzéseit és coniecturáit Ritschl óta mind felsorolja és tárgyalja, a mint azt Ritschl tette a régibb szakirodalommal szemben.

vannak véve ezen idézetek? Bothe Terentius-kiadásában (1837) a Chronicára gondol, azonban e feltevésre Suetonius azon kifejezése, hogy «quamvis et Nepos omnes æquales fuisse tradat» bizonyára nem jogosítja fel az embert, az pedig, a mit Laeliusról mond Nepos, már terjedelménél és egész jellegénél fogva tiltja, hogy a Chronicát tartsuk Suetonius forrásának. Inkább lehet, hogy Cornelius Nepos, kinek kisszerűbb, anecdoticus vonások iránti előszere-tete fennmaradt történeti művéből is eléggé kitűnik, a «De viris illustribus» című művében Scipio életének megírásánál jónak látta olvasóit arra figyelmeztetni, hogy a nagy hadvezért és barátait koruk legnagyobb költői közé kell soroznunk. Ép oly valószínű azonban, hogy említett művének egy «De poetis»-féle szakaszában (mert azon, hogy ilyen is volt, nem szabad kételkednünk, mikor Suetonius szavai, gramm. 4, egy «De grammaticis» szülő szakaszra utalnak) bővebben szolt Terentiushoz és hogy Suetonius ebből vette kérdéses adatait. — Hasonló kételemeknek van helye Santrát illetőleg (50 táján Kr. sz. e.), a kitől Suetonius azt a mondatot idézi, hogy ha szüksége lett volna Terentiushoz segítségre comœdiái megírásánál, nem fordult volna Scipióhoz vagy Laelius-hoz, hanem inkább C. Sulpicius Gallushoz, vagy C. Fabius Labéó-hoz vagy M. Popillius-hoz, a mint hogy maga Terentius is nem ifjakkal nevezi azokat, kikről mondják hogy darabjai megírásánál segítik, hanem férfiaknak, kik háboruban és békében egyaránt kitűntették magukat. Ezt Santra «De viris illustribus» szülő művében ép úgy mondhatta Scipiónak mint Terentiushoz életleírásában.

Az említett írókon kívül még csak Porcius Licinus, Volcacius Sedigitus, Qu. Cosconius és Varro irtak Terentiushoz kimerítőbben. Az első (100 táján Kr. sz. e.) egy irodalomtörténeti költeményében, melyből Suetoniusnál (Vahlen olvasása szerint) tizenkét (Ritschl és Dziatzko szövege szerint tizenegy) trochaicus sevariust olvasunk Terentiushoz és Laelius-hoz való viszonyáról és haláláról, kortársa Volcacius Sedigitus egy «De poetis»-féle verses művében, melynek bevezetéséből a comœdia palliata költőinek felette saját-ságos rangfokozata Terentiushoz a hatodik helyen maradt ránk, melyre az egyes költők életrajza és méltatása következett; Terentius darabjait legalább úgy látszik nem chronologiai rendben, hanem érdem szerint osztályozta, és ebből a szempontból mondja a Heey-

rát hatodik darabnak: Numeretur Hecura sexta, exacta fabula. *) Qu. Cosconiusból (ki kevéssel a fõnt nevezettek után élt) csak egy Terentius halálára vonatkozó életrajzi adat van Suetoniusnál idézve, Ritschl szerint egy Varrónál idézett «Actiones» című munkából, mely úgy mint Varrónak «De actionibus scenicis» című műve régebbi darabok előadási idejének megállapításával foglalkozott és a Terentius életéről és haláláról szóló adatokat talán csak úgy mellékesen töldotta hozzá. E feltevés nem bizonyos; Hertz szerint (Fleckeisen's Jahrb. 85, p. 52) az «in actionibus» Varrónál talán nem is könyvezim, hanem csak annyit tesz, hogy «bei Klageverhandlungen», azután nem is valószínű, hogy egyszerűen «Actiones»-nek jogi terminussal neveztek volna el egy dramaturgiai művet. Hertz szerint a Cosconius műve philologicus volt, és ezt azért is valószínűnek tartom, mert Varro egyszer (L. L. VI 36) egy az analógiát illető kérdésre nézve idézi Cosconiust, a mi szélesebb körű műre, nem afféle «didascalára» enged következtetni.

Varrót Suetonius mindössze egyszer idézi: «nam Adelporum principium Varro etiam præfert principio Menandri.» Ez idézet Ritschl valószínű gyanítása szerint (a Reifferscheid-féle Suetoniusban p. 528) Varrónak vagy «De poematis» című három könyvből álló munkájából (mely Teuffel szerint «wohl eine Art Poetik» volt), vagy «De descriptionibus» (περὶ χαρακτῆρων) című

*) Ezért nem állhat meg a Ritschl olvasása: Simitur Hecura sexta exclusat fabula, vagy a régebbi kiadóké és a Fritsché (Suetonii vita Terentii emendata et illustrata. Bonn 1852.; semmi újat sem tartalmaz), mely szerint az A codex «sumetur hæc ira sexta ex his fabula» olvasása helyett (sumetur helyett numeretur vagy submeret a több efféle van a rosszabb codexekben) «sumetur ex his Hecura, sexta fabula» a helyes olvasás. A hagyományozott «ex his» helyett «exacta»-t én írtam, v. ö. az Andria prologusát v. 27: «spectanda an exigenda sint vobis prius» (t. i. fabula), és magának a Hecurának második prologusában v. 4 «novas qui exactus feci ut inveterascerent és u. o. v. 7: «partim sum earum exactus, partim vix steti.» Ezen ex his helyett Bergk explosa-t ír, Ritschl (és Dzialtzo meg Leo, Rhein. Mus. XXXVIII, p. 321) exclusa-t, azért mert Donatus következetesen exclusa-t mond explosa helyett. De véleményem szerint ez magában elég ok az exclusa coniectura ellen; mert ki fogja valószínűnek tartani, hogy Donatus egy kedvezés terminus technicusát egy olyan íróból vette, kitől alig ismert többet egy pár töredéknél?

munkájából¹⁾ van véve. Legvalószínűbb különben véleményem szerint, hogy ez az idézet ugyanazon könyvből való, melyből vette Suetonius Terentiusra vonatkozó legtöbb adatát, Varrónak «De poetis» című művéből — még pedig első könyvéből, melyből Gellius (I 24. XVII 21, 43, 45) az Ennius, Plautus és Næviusra vonatkozó adatait merítette, — be nem látható ugyanis, miért ne állhatott volna elő Varro egyik-másik æsthetikai színezetű megjegyzéssel akkor mikor «data opera» az egyes költőkről értekezett.²⁾ Hogy pedig Varróból van véve a Suetonius-fele életrajzok nagy része, Ritschl Parergái óta általánosan el van ismerve. És a mi különösen Terentius életrajzát illeti, tekintetbe kell venni, hogy Suetonius nem is használhatott volna jobb forrást Varrónál, ki a régi római dráma terén az első tekintély és hogy a «causa vitandæ opinionis» ósdi szórendet Suetonius Terentiusbiographiájában, mely Suetonius többi irataiban még csak egyetlen egyszer fordul elő egy ósdi constructióban,³⁾ legkönnyebb Ritschllel Varróból átvett archaizmusnak tekinteni. Az pedig, hogy Suetonius Varrót csak egy csekély jelentőségű pontra nézve idézi és nem mondja főforrásának, nem bizonyít Ritschl feltevése ellen. Más írók obiectív adatait minden scrupulus nélkül kiirhatta Varróból a nélkül hogy megmondaná, kinek érdeme a régebbi íróknál található adatok összeállítása, de azt a subiectív ítéletet, hogy Varro az Adelpói kezdetét Terentius-

¹⁾ Ritschl (Opuscula III p. 460) a munkát következőképen jellemzi: «Die Komödie war es offenbar, und zwar wohl die gesammte römische neben der neuen attischen, deren stehende und mit den feinsten Abstufungen wiederkehrende Charakterrollen den Stoff hergaben zu einer Art von ethischer Prosopographie, die vielleicht manche gemeinschaftliche Berührungspunkte hatte mit der Schrift de personis, jedenfalls manchen Anlass zur Vergleichung der Griechen und Römer darbot.»

²⁾ Mindenesetre nem épen valószínű Ritschlnek azon gyanítása, hogy Varro «Imagines»-einek is hasznát vehette Suetonius, azért nem, «da die Imagines in den Hebdomadum libris nur sehr kurze biographische Notizen haben konnten», mint maga Ritschl más helyen (Parerga p. 621) helyesen megjegyzi.

³⁾ Suet. Aug. 24: «causa detrectandæ sacramenti» «que potest certa locutio esse antiquitas tradita (quem ad modum senati consultum de Bacchanibus enarrans Livius XXXIX, 14 antiquitatem servavit in causâ sacramentum)» Ritschl, Opusc. III. p. 253. Dzialtzo persze Behrenssele az A codex nyomán a helyet így olvassa: «animi (e szó hiányzik a többi codexben) causa seu (et A, hiányzik a többi codexben) vitandæ opinionis».

nál sikerültebbnek tartotta a Menandros-fele görög eredetnél, nem idézhette egykönnyen a nélkül hogy megnevezze forrását. *)

Az a kérdés merül fel most, mit vett Suetonius Varróból, mit tett hozzá saját olvasmányából Terentius életrajzának megírásánál? Hogy teljesen kielégítő feleletet e kérdésre nem adhatunk, onnan van, hogy az életrajzban egyetlen egy Varro koránál későbbi művet sem találunk idézve, úgy hogy a szó szoros értelmében nem volna lehetetlen, hogy Suetonius minden adatát Varróból vette, kiről másrésztől alig tehető fel, hogy nem ismerte mindazon műveket melyeket Suetoniusnál idézve találunk, természetesen feltéve, hogy nem jelentek meg azon művének közzétetele után, melyből merített Suetonius. Kérdésünket tehát szabatosabban úgy formulázhatjuk: mely idézett írókról valószínű, hogy Suetonius csak Varróból ismerte?

*) Nem helyeselhetem a Leo Frigyes magyarázatát (Die Ueberlieferungsgeschichte der Terenzischen Comedien und der Commentar des Donatus, Rhein. Mus. XXXVIII p. 320), mely szerint abból, hogy Suetonius itt Varrót idézi, azt lehet következtetni, hogy a Volcaciusból vett versig bezárólag «Varro ausgeschrieben ist, während das folgende Sueton in weniger genauer Anlehnung hinzugefügt hat». Ezen magyarázat már azért is furcsa, mert Suetoniusnál ama verse az Eunuchusról szóló adat következik, mely Leo szerint szintén nem maradt ránk eredeti Varrói alakjában, és ezen adat után szövegünkben kiestek (legalább Leo szerint) a Heautontimorumenosra, a Phormióra és a Hecyrára vonatkozó fejtegetések. Csak erre következik azután a kérdéses passus: «nam Adelphorum principium Varro etiam profert principio Menandri». — Azon állítását, hogy a Volcacius versétől kezdve Suetonius kevésbbé szorosán követi Varrót, Leo még egy másik — az előbbivel persze hogy ellenkező érvel — akarja behizonyítani, «durch die Notiz, dass die Summe des für den Eunuchus bezahlten Preises titulo ascribitur. Dieser titulus ist offenbar der dem Stück im Exemplar vorgesetzte, d. h. die Didascalie, und ein solches Exemplar gab es für Varro noch nicht (es sem bizonyos). Wir erfahren also hieraus nicht nur, dass die von Sueton gelesene Terenzausgabe bereits Didascalien besass, sondern auch, dass diese wenigstens für den Eunuchus mehr enthielten, als in den uns erhaltenen Excerpten überliefert ist». De ezen érvel a belőle vont következtetésekkel együtt megdőnti Ritschl következő megjegyzése (Parerga p. 301): «Wenn Suetonius Vit. Ter. c. 2 vom Eunuchus sagt: «... propterea summa quoque titulo ascribitur», so wird zwar an das was *didascalie* ist, gedacht, aber dem Wortverstande nach ist *titulus* nichts als der Name des Stückes, dem ausser den sonst gewöhnlichen didascalischen Angaben in dem besonderen Falle auch die Honorarsumme beigeschrieben zu werden pflegte in den Exemplareis.

Cornelius Nepost, kinek életét is megírta és a kit másutt is idéz; Santrát, ki szintén írt «De viris illustribus», kinek történeti és grammaticai műveit még jóval később is idézve találjuk, és a kiről «De grammaticis» című könyvében (c. 4) is megemlékezik; Fenestellát, kinek életét szintén megírta (mert ha nem írta volna meg, Hieronymus aligha szólna róla) és a kit még jó későn idéznek, végre Cicero és Caesar epigrammjait Suetonius maga olvashatta, Memmius beszédét, melyben Scipiót mondja a Terentius vígjátékai szerzőjének, mint alapos historicus szintén ismerhette (Ritschl szerint ezen idézetet Varróból vette); Afranius darabjait, melyeknek egyikéből, a Compitaliából, egy Terentiusra nézve igen kedvező nyilatkozat van idézve, még Nero alatt is színre hozták és Hadrianus alatt commentárokkal látták el — ezt tehát szintén ismerhette Suetonius; de hogy Volcacius Sedigitus és Porcius Licinus verseit csak Varróból ismerte, hogy másszóval a nálánál több mint kétszáz évvel idősebb és eléggé primitív verses irodalomtörténészeket maga nem olvasta, már magában veve valószínű, és még valószínűbbé válik azon körülménynél fogva, hogy egy kortársa, a régibb irodalomban annyira jártas Gellius, kinek gyöngyeje az volt, hogy nem egy régi munkáról állította, hogy maga olvasta, pedig csak más művekből ismerte, Porcius verseit Varróból idézi (XVII 21, 45).

A nem kevésbbé ósdi és még obscurusabb Q. Caecilius illetőleg is hajlandó vagyok felténni, hogy csak Varróból idézi, ki másutt is hivatkozik rá.

Azon szerzők között, kiknek műveiből meríthette Suetonius esetleg az eddig felsorolt szerzőktől való idézeteit, Ritschl (Parerga p. 621) és Reifferscheid (i. m. p. 423) Hyginust is felemlítik, kiről szintén tudjuk, hogy írt «De viris illustribus». Ez nem épen lehetetlen feltevés, de hogy — ha ugyan használta Hyginust — valamire való adatot nem talált nála, hallgatása bizonyítja. — «Praeter libros vero de vita illustrium virorum Tranquillo ad manus fuerunt vitae quas Grammatici in his Probus hypomnematis suis anteponebant», folytatja Reifferscheid i. h. Hogy Suetonius olykor felhasználta a Probus által egyes költőkhöz (Lucretius, Vergilius, Horatiushoz) írt commentárok élére állított életrajzokat, nem merném határozottan kétségbe vonni, bár Jahnnak (Ritschl Parer-

gáiban p. 617, 618) ezt Suetonius Persiuséletrajzáról valószínűvé tenni nem sikerült.

De ha meggondoljuk, hogy kevés kivétellel mily kényelmes emberek voltak a régi grammaticusok és irodalomtörténészek, mennyire szerettek egy forrásból meríteni, és hogy Suetonius annyira hozzá volt már szokva Varróhoz, hogy fontos ok nélkül aligha nyúlt más forráshoz, nem fogjuk Suetoniusra sem ráfogni, hogy olyan írókat használt, kit nem is említ s kitől aligha tanulhatott többet mint a mennyi már Varrónál megvolt. Különbösen is abból, hogy Suetonius Persius életének megírásánál talán használta Probuszt, még nem következik, hogy Terentius életrajzában is felhasználta; Persius életét ugyanis Varro nem írta meg, a Terentiusét bőven megírta.

Eredménykép tehát kimondhatjuk, hogy Suetonius e dolgozatában főképen Varro «De poetis» című könyvéből merített, lehetséges azonban, hogy Memmius, Afranius, Fenestella, Cornelius Nepos, Santra, Cicero és Caesar általa idézett műveit a saját olvasmányából ismerte. Ezen forrásaival azután úgy bánt Suetonius (vagy Varro?), hogy a régibb íróknak Terentius életének több fontos pontjára nézve nagyon is eltérő adatait összegyűjtötte, a nélkül azonban, hogy mindig egész határozottan megmondaná, melyik nézetet tesz magáévá. Különbösen dícséretre méltó, hogy nem szorítkozott Terentius életkörülményeinek felderítésére, hanem régibb műcriticusok egyes mondásaival iparkodott irodalmi működését is annyira a mennyire jellemezni. Dolgozata a római írók ránk maradt életrajzai között a legértékesebbek egyike, hogy a mai kor igényeinek és, még inkább, óhajításainak nem felel meg egészen, a mennyiben pl. Terentius darabjainak előadási idejéről nem emlékezik meg, pedig a régibb, a város hetedik századából való dramaturgiai irodalom, melynek alapján készültek a reánk maradt didascaliciák, és Varrónak «De actionibus scenicis» című műve ezen nehéz kérdésre nézve sok becses anyagot tartalmazhattak, kétségkívül művének egész irányából, mely nem akart tárgyukat minden oldalról kimerítő monographiák gyűjteménye lenni, továbbá azon igyekezetéből magyarázható, hogy nem szerette technicus detailokkal fárasztani olvasóit, kikről méltán feltehető, hogy úgy mint ő maga sokkal inkább érdeklődnek azon pikáns kérdés iránt, mily viszonyban állott Terentius Scipióhoz

és Laeliushoz és hogy nem-e ezek irták darabjait, miut száraz didascalicus részletek iránt, melyekre nézve alighanem amúgy is eléggé tájékoztatták őket az egyes darabokhoz irt commentárok.

Kevésbé menthető Suetonius azon mulasztása, hogy nem szól Terentius viszonyáról darabjai görög eredetijeikhez; de talán igazságtalanság és hálátlanság volna szigorú modern mértékkel mérni a régi római biographust, ki korának szempontjából ugyan-csak megtette kötelességét.

Mert hogy Terentiuséletrajzát jeles műnek tartották, melynél jobbat később sem irtak, legjobban bizonyítja az a tény, hogy a negyedik században Aelius Donatus Terentiuscommentárja élére a Suetonius-féle életrajzot állította, és az a pár adat is, melylyel megtoldotta és a melyet részben alighanem a régibb Terentiuscommentárok élén álló életrajzokból merített, mutatja, mily kevész találni valót hagyott maga után Suetonius.

Donatus mindössze azt jegyzi meg mintegy pótlólag, hogy Maecius szerint, kit Fleckeisen helyesen azonosít Spurius Maecius Tarpa Cicero-korabeli criticussal,¹⁾ a mi Terentiusunkon kívül volt még egy Terentius Libo nevű költő Fregelléből²⁾ és hogy valami Vagellius Actio című költeményében is Scipio Africanuséinak mondja a Terentius vigjátékait.

Mikor élt ez a Vagellius, nem tudjuk. Csak annyi valószínű, hogy, ha Bergkkel a város hetedik századába helyezzük, Donatus maga nem olvasta művét, hanem csak valamely régibb Terentiusmagyarázóból, pl. Aemilius Probusból ismerte és hogy még azon

¹⁾ Legjobb kéziratunkban Maecius-nak, a többiben Metius-nak van írva a kérdéses író neve. Fleckeisen Maecius-nak írja. Miért tartja Teuffel (R. L. G. p. 363) e conjecturát bizonytalanának, nem tudom; hiszen Donatus idézetéből is azt vehetjük ki, hogy Maeciusunk dramaturg vagy legalább műcriticus és irodalomtörténész volt és Spurius Maecius Tarpa, kire Fleckeisen gondolt, szintén az lehetett, különben aligha őt bíztá volna meg Pompeius a. u. e. 599-ben az általa adandó játékokon színpodra hozandó darabok megválasztásával (v. ö. Cicero ad fam. VII l. 1: nobis orant ea perpetiunda que Sp. Maecius probavisset) és Horatius aligha emlegette volna mint ismeretes criticust (v. ö. Hor. Sat. I 10, 38: Que neque in aede sonent certantia iudice Tarpa és ep. ad Pis. 386, 387: Si quid tamen olim scripseris, in Maeci descendat iudicis aures).

²⁾ Teuffel (i. m. p. 238, 239) erről a Terentius Libóról minden ok nélkül hiszi, hogy didacticus költő volt.

esetben is, ha Seneca bölcész kortársának tekintjük,*) Aemilius Probus nyomán idézhette. Azt, hogy Suetoniusnak Terentius görög forrásairól is meg kellett volna emlékeznie, Donatus is érezte; azért vetette oda olyan röviden, alkalmasint a didascaliaiák és régi commentátorok nyomán, hogy Phormiója és Hecyrája Apol-

*) Hogy szerzőnket nem Vallegius-nak vagy Valegiusnak (így a kéziratok), hanem Vagellius-nak hitták, most már majdnem általánosan el van fogadva (L. Ritschl, Opp. III p. 270 s. k.), kora és személye iránt azonban még mindig nem vagyunk tisztában. Hogy nem azonos avval a «corde mulino» declamatorral, kit Juvenalis említ (Sat. XIII, 119 és XVI, 23), alig szorul bizonyításra. Ritschl avval a Vagelliusal azonosítja, kiről Senecánál Quæst. Nat. VI 2, 8 azt olvassuk, hogy: «egregie Vagellius meus in illo inclito carmine si cadendum est inquit mihi, e caelo cecidisse velim», és azt hiszi, hogy a Donatusnál idézett senáriusok ugyanazon «carmen inclitum»-ból valók, melynek Seneca idézte töredékét nem nélkül iambusokba fogói: «Si mihi cadendum est, cecidisse e caelo velim». Csakhogy eme töredék nyilván dactylicus esésű, és majdnem biztos Bergk azon gyanítása (Philol. XVI), hogy az a hexameter, melyet Seneca Quæst. Nat. III p. 3 egy névtelen poeta *inclitum*-ból idéz («libet igitur mihi exclamare illum poeta incliti versum: Tollimus ingentis animos et maxima parvo Tempore molimur»), Vagellius említett carmen *inclitum*-jából van véve. A Donatus-idezte Vagellius Actio című munkája tehát nem lehet azonos a Seneca Vagelliusának carmen *inclitum*-jával, és minthogy tulajdonképen a város építésének hetedik századában volt szokás irodalomtörténeti tárgyakról kötött beszédben értekezni, valószínű Bergk gyanítása, hogy Vagelliusunk nem Senecának, hanem Volcaeus Sedigitusnak kortársa volt. Magával Volcaeusal azonosította Vallegiusunkat Buecheler (Rhein. Mus. XXXIII, 492), de nem épen valószínű, hogy a codexek a Suetonius-féle vita-ban helyesen őrizték meg a Volcaeus nevé, a Donatus toldalékában pedig elrontották, az pedig már épen hihetetlen, hogy Suetonius vagy Varro elmulasztotta volna idézni Volcaeusból az olyan fontos helyet, mint a milyen a Donatus idézte hely. Buecheler gyanítását Leo is helyesli (Rhein. Mus. XXXVIII 321, 322) avval a hozzáadással, hogy Donatus Volcaeusnak ugyanazt a munkáját érte mint Suetonius. Ennél ugyanis «de enumeratione» («de statt in nach bekannter mittelalterlicher[?] Citirweise eingesetzt»), amannál «in enumeratione» («in actione» a codexek) a helyes olvasás; «enumeratio omnium» war natürlich kein besonderer Titel, sondern ein von Sueton oder Varro, daraufhin von Donat, so bezeichneter Theil des den Terenz betreffenden Abschnittes aus Volcaeus' Buche de poetis (Gell. XV 24), des Abschnittes, aus dessen Verfolg die von Sueton ebenfalls citirten Verse über den Tod des Dichters stammen; und zwar haben wir in den von Donat mitgetheilten Versen offenbar den Anfang der enumeratione!

lodoros Carystios után, többi négy darabja Menandros után készült. A mit azonkívül még megjegyez, hogy darabjai közül az Eunuchus aratott legnagyobb sikert, míg a Hecyrát alig sikerült végig hallgattatni a közönséggel, ismert dolog, az előbbi Suetoniusból,¹⁾ az utóbbi magából Terentiusból.

A Suetonius-féle életrajzot később is szorgalmasan olvasták. Hieronymusnak (390 táján) Eusebiushoz való ezen toldása (ad Ol. 155, 3=596 a. n. e.): «Publius Terentius Carthaginiensis comœdiarum scribtor, ob ingenium et formam libertate donatus, in Arcadia moritur. qui primum Andriam antequam ædilibus venderet, Cæcilio multum se miranti legit» rendkívül ügyetlen rövidke kivonattal belőle és még hozzá rossz esztendőhöz is van téve (596-hoz 595 helyett). Ugyanazon időtájban Ausonius használta. «Tu quoque qui Latium lecto sermone Terenti comis stb.» szavai (Protrept. v. 58) Cicéronak csak Suetoniusnál olvasható eme verseire: «Tu quoque qui solus lecto sermone Terenti» stb. czéloznak, «Arcadia medio qui iaces in gremio» verse pedig Porcius Licinusnak Suetoniusnál megőrzött eme verseire emlékeztetnek: «Itaque ex conspectu omnium ubi abit Græciam in terram intumam (így Ritschl «ultimam» helyett)²⁾.

A hatodik századbeli grammatikusokra visszamenő Lucanusscholionok az V 651 sk. vershez («oraque malignos Ambraciae portus») alkalmasint szintén Suetonius nyomán mondják, hogy «Terentius illic (az Ambraciai öbölben, nem messze Leuceastól)

¹⁾ Azt, hogy Donatus az Eunuchusról és a Hecyráról két olyan dolgot említ fel, mely lényegében Suetoniusnál is olvasható, Leo (i. l. p. 322) arra támaszkodva, hogy «successu et pretio stetit Eunuchus fabula» szabályos senárius, abból magyarázza, «dass Donat nach wörtlicher Anführung der drei citirten Verse den Volcaeus weiter paraphrasirt, dass dieser mit dem Urtheil des Publicius übereinstimmend, wie der Hecyra den letzten so dem Eunuchus den ersten Platz gegeben hatte». Mily kár, hogy ama versek után egy pár sor következik, melyeket lehetetlen Volcaeusnál származtatni, és hogy Donatusnál, mint Leo maga megjegyzi, a közönséges prózában is nagyon sok a senárius!

²⁾ E conjecturát különben sem Ritschl sem Dziatzko nem vették fel a szövegbe, pedig csak az *intumam* olvasás magyarázhatja meg, hogyan mondhatta Ausonius a Stymphalusbán Arcadia határán (nem közepén) eltemetett Terentiusról, hogy «Arcadia medio qui iaces in gremio».

*dicatur periisse*¹⁾ vagy, a mint az Usener által kiadott Berni scholionokban (Lipese 1869) írva van: «est ibi Terentius mortuus.»

Ellenben épen nem valószínű Roth azon feltevése (Rhein. Mus. XII, 178), hogy az ismeretes «Epitaphium Terentii»²⁾ szerzője (Riese Anthologia Latinájában II p. 199 nr. 734, Bærens Poetae Latini Minoresében V p. 385, 386) ismerte a Suetonius-féle Terentiuséletrajzot, még pedig mai romlott alakjában, a mennyiben legalább Suetonius-kézirataink romlott olvasásán «ad *ducem* [helyesen *dominum*] Romanum pervenisse» alapul az epitaphium második sora «Romanis *ducibus* bellica præda fui.» E feltevés azért nem állja ki a criticát, mert Suetonius épen lehetetlennek mondja, hogy Terentius mint hadi fogoly került Rómába; hozzá járul még, hogy a hat sorból álló Epitaphium Bærens valószínű gyanítása szerint Sulpicius Apollinaristól, Suetonius kortársától való, kitől verses tartalomjegyzékeket ismerünk Terentiusához (és Plautushoz), továbbá Vergilius Aeneiséhez; az utóbbiak szintén hat-hat sorból állanak (Bærens-nél P. L. M. IV p. 169 sk.). Valószínűleg ugyancsak tőle valók a Senecára és Lucanusra írt hat-

¹⁾ V. ö. Suetonius: «Qu. Cosconius redeuntem e Græcia *periisse* in sinu Leucadiæ in mari *dicunt* cum fabulis [C et VIII] *conversis* e Menandro. ceteri mortuum esse in Arcadia tradunt». Itt «sinu Leucadiæ» (in nélkül. A-ban *sinu* helyett *sive* áll nyilván coniecturából) a kéziratokban «in Arcadia» (itt Stymphali-t, melyet — a mit eddig nem figyeltek meg — Hieronymus e helyen nem olvasott, kihagytam Ritschlét után áll; az áthelyezés Vahlen-től való, ki előtt már Fleckeisen «in mari» után helyezte el az «in sinu Leucadiæ»-t. Fleckeisen követte Dziatzko, kivéve hogy az *in*-t *sinu* előtt kihagyta, mert «equidem duplici in nos carere posse arbitror», de nézetem szerint épen az egymás közelében kétszer előforduló *in* okozta, hogy az «(in) sinu Leucadiæ» szavak előbb kihagyatván a margóra íratlak, honnan később rossz helyre kerültek a szövegbe. Ritschl olvasását: «Qu. Cosconius . . . *periisse* in mari *dicunt* . . . ceteri mortuum esse in Arcadia *sive* Leucadiæ tradunt» azért nem helyesíthetem, mert különben mitsem tudunk oly traditióról, mely szerint Terentius Leucason halt meg. — Hogy a Lucanusscholiasta Ambraciai öböl említ, míg Cosconius a Leucasi öbölről beszél, könnyen magyarázható. Leucasi öbölről különben sehol semmit sem olvasunk, míg a Leucas közelében fekvő Ambraciai öböl nagyon ismeretes.

²⁾ V. ö. a mit ezen Epitaphiumról az Egyetemes Philologiai Közlöny harmadik évfolyamában (1879, p. 85—89) írtam.

soros síriratok; kivált az utóbbiak feltűnően hasonlítanak az Epitaphium Terentii-höz.¹⁾

Az utolsó középkori író, a kiről ki lehet mutatni, hogy ismerte a Suetonius-féle életrajzot, az a névtelen, a kitől való a Ritschl által hibásan «Vita Ambrosiana»-nak elnevezett életrajz,²⁾ melyet azonban nem Mai adott ki legelőször a milánói Bibliotheca Ambrosiana codexeiből, hanem Murr egy 10-ik századbéli codex Ebnerianusból Nürnbergben. Ritschl a 4-ik és 11-ik század közé helyezi (ha persze helyesen határozta meg Murr az Ebner-féle kézirat korát, a 10-ik századot kell a terminus ante quem-nek tekinteni), de azt hiszi, hogy közelebb áll amahhoz mint ehhez.³⁾

Ez utóbbi feltevése azért valószínű, mert az úgynevezett Oxfordi életrajz, melyet már 10-ik századbéli kéziratokból ismerünk, ezen életrajz alapján készült és talán azért is, mert csak

Epitaphium Terentii.

Natus in excelsis tectis Karthaginiæ alte
Romanis ducibus bellica præda fui.
Descripti mores hominum iuvenumque senumque,
Qualiter et servi decipiant dominos,
Quid meretrix, quid leno dolis confingat avarus:
Hæc quicumque legit, sic puto, cautus erit.

Epitaphium Lucani.

Corduba me genuit; rapuit Nero; prælia dixi,
Quæ gessere pares hinc socer inde gener.
Continuo nunquam derexi carmina ductu:
Quæ tractum serpat, plus mihi commæ placet.
Fulminis in morem, quæ sint miranda, citentur:
Hæc vore rapiet dictis, quæ feriet.

¹⁾ Ezen életrajzot, valamint Terentius többi középkori életrajzát is a fűggelékben közlöm, a Vita Ambrosiana-t az első szám alatt. A II., III., V. életrajzot és a IV. elejét párisi kéziratokból Geppert is közölte már a «Neue Jahrbücher für Philologie» 18-ik Supplementband-jában, de nem eléggé pontosan. A párisi könyvtárakban őrzött kéziratok collatióját Omont Henrik úrnak, a Bibliothèque Nationale hivatalnokának köszönhetem, pontosságáról Omont neve eléggé kezeskedik. A budapesti, bécsi és olaszországi kéziratokat magam hasonlítottam össze.

²⁾ Ezen életrajznak az Epitaphiummal megtoldott ama rossz kivonata, melyet a fűggelékben a VIII. szám alatt a 8191-ik számú párisi kéziratból közöltem és a mely érdekesen illusztrálja az az önkényi, melylyel később az irodalomnak efféle termékeivel elbántak, kétségkívül a XIV., vagy XV. századból való.

benne találjuk meg Donatus epimetrumából az «ex Apollodoro Caricio» (Carystio) helyes olvasást, mely valamennyi Donatus-kéziratunkban (a legrégebb a XI-ik századból való) «ex Apollodoro... comico»-vá van elferdítve.¹⁾ Egyébiránt (a mint azt Ritschl helyesen felismerte) életrajzirónk a Suetonius-féle életrajzon és Donatus commentárján kívül egyéb segédesszövegekkel nem rendelkezett, de ezeket sem a legpontosabban használta fel és épen a legérdekesebb dolgokat, a régebbi írókból vett idézeteket, hagyta ki. Feltűnő még az a szemérmeteség, melylyel elhallgatja Suetonius azon adatát, hogy Terentius Scipiónak és Laéliusnak állítólag kedvese volt és hogy nemcsak szép tehetségének, hanem testi szépségének is köszönhette, hogy Terentius Lucanus gondosabb nevelésben részesítette. Donatus commentárjából való az adatai, hogy Scipión és Laéliuson kívül Furius Philus is barátja volt (l. Donatust ad Adelph. prol. 15 és 17),²⁾ és hogy Luscus Lanuvinus volt az a régi költő, ki avval vádolta, hogy a maga neve alatt mások darabjait hozza színre.

Egyéb adatai a Suetonius-féle életrajz kiegészítései. Azt, hogy még ura házában görögül tanult, Suetoniusnak «liberaliter institutus» szavaiból vette; az okot, hogy miért utazott Görögországba («et cum criminarentur quidam Terentium, non vere eum Graecorum mores exprimere, set pleraque Latina facere consuetudine, ut instituta Graecorum moresque cognosceret, Athenas profectus est»), melyet Ladewig téves állítása szerint (Pauly Realencyclopädiájában s. v. Terentius) csak ezen életrajzban találunk, Suetonius ezen adatából következtette: «seu percipiendi Graecorum instituta moresque quos non perinde exprimeret in scriptis, egressus urbe est». Vannak végre olyan adatai is, melyeket Terentius életkörülményeiből önként folyó combinációknak kell tartanunk. Hogy épen Athenbe utaztatja Terentiust, onnan van, hogy Athent mint Görögország első városát és a műveltség középpontját ismerte; azon

¹⁾ Feltűnő, hogy Dziatzko nem fogadta el a Hávot javítását. Leo sem említi (Rhein. Mus. XXXVIII p. 321).

²⁾ Vagy talán Porcius Laecius vorseiből vette Suetoniusnál, a hol azonban kéziratunkban a Philus név Fixussá vagy Furiussá van elferdítve? Donatus idézett helyein ezeket olvassuk: «Homines nobiles] Scipionem significat et Laelium Sapientem et Furium Philum». — «In bello, Scipionis: in otio, Furi Philii; in negotio, Laeli Sapientis.»

állításához pedig, hogy közköltségen temették el, talán nem annyira a költő iránti hódolata, mint inkább az a körülmény adta az impulsust, hogy Suetonius szerint Terentius egész podgyásza a tengerbe veszett. Feltűnően nagy gondot fordított szerzőnk arra, hogy megmondja, mely úton akart Terentius Athenből Olaszországba visszatérni. Suetoniusnál csak azt olvasta, hogy elutazott Görögországba, és hogy Qu. Cosconius szerint hazautaztában Leucas mellett hajótörést szenvedett, míg a többiek szerint Stymphalóban halt meg a fölötti fájdalmában, hogy egész podgyásza Menandrosból újonnan fordított darabokkal együtt a tengerbe veszett. Ezen adatok nem látszottak neki eléggé kimerítőeknek; kivált azt nem találta bennök kifejezve, hogyan tudhatta meg Terentius Arkadiában, hogy hajója elveszett, és különben is hihette, hogy nem végez fölösleges dolgot, ha iparkodik ama hajótörést plausibilissé tenni. Podgyászat tehát Athenből tengeren küldeti előre; hajójának ily módon okvetetlenül az annyira veszélyes Maleai hegyfokot kellett megkerülni és itt veszett el, a mint azt ki lehet olvasni szövegünkben. Terentiust magát, Suetonius nyomán, szárazon utaztatja, még pedig oda, a honnan rendszeren át szoktak kelni Görögországból Olaszországba (és megfordítva) — Patrasba, melyet Cicerónak a középkorban sokat olvasott leveleiben annyiszor említve talált. Itt azután könnyű volt Terentiusról értesülni. Arra persze, hogy azután miért ment Terentius épen Stymphalosba, irónk adós maradt a felelettel.

Ezen életrajzirónál tehát legalább még egy kis combináló tehetséggel és jó forrásoknak — bár kimondhatatlanul ügyetlen — felhasználásával találkozunk; annál a biographusnál, a ki a chronologiai sorrendben mindjárt utána következik — mert későbbi eredetét tudatlansága talán eléggé bizonyítja — sem az egyiknek, sem a másiknak még csak nyomát sem bírjuk felfedezni. Daczára ennek nagy elterjedésnek örvendett; eredetije és még ügyetlenebb kivonata *) a X-ik századtól kezdve számos kéziratban volt elter-

*) Ezen életrajzokat a függelékben a II. és III. szám alatt közlöm. Hogy az életrajz hosszabb redactiója az eredeti, bizonyítja az a körülmény, hogy Priscianusra és Rufinusra, a rövidebb Priscianusra «és másokra» hivatkozik annak bebizonyítására, hogy Terentius darabjai versekben vannak írva, és hogy a rövidebb redactionnak eme passusában: «Consuetudo

jedve. Sem a Donatus- (Suetonius-) féle életrajzot,* sem a Vita Ambrosianát nem ismerte; az egyedüli életrajzi adat, melyet olvasunk nála, az hogy Terentius Carthagóból való volt és hogy a mikor Scipio Carthago bukása és Hannibal megöletése után Rómában diadalt ült, pileussal, a szabadság jelével fején követte a győztes hadvezér kocsiját; — és ezt az adatot is Orosiusból vette, ki szerint (IV, 19): «Scipio iam tunc cognomento Africanus triumphans urbem ingressus est, quem Terentius, qui postea comicus, ex nobilibus Carthaginensium captivis pileatus, quod indultae sibi libertatis insigne fuit, triumphantem post curram secutus est». Ezen hibás adat, melyben Terentius a költő össze van tévesztve Qu. Terentius Culleo előkelő római polgárral (erről mondja Livius XXXV, 45., hogy: «Secutus Scipionem triumphantem est pileo capiti imposito Qu. Terentius Culleo: omnique deinde vita, ut dignum erat, libertatis auctorem coluit»), volt oka annak, hogy életrajzunk rövidebb recensiójának két XV-ik századbeli kézírata Orosiust mondja szerzőjének, a mi már csak azért sem lehetséges,

enim erat ut illi qui libertate donabantur curram principis pileati sequerentur, et quia iste tam nobilitate quam etiam sapientia pollebat, hac libertate donatus est», a «hac libertate» nehezen érthető kifejezés nyilván a hosszabb redactio következő passusából van ügyetlenül excerpálva: «Nam quicumque captivorum a victore libertate potiretur pileum habens in capite curram illius prosequeretur. Ut enim a Scipione agnitus est liberali ingenio sapientiae florere, in tanto honore tantaque gratia apud eum habitus est, praesertim cum liberis progenitoribus ortus esset, ut ei eandem libertatem (t. i. ugyanazt, mint a minő szülőinek volt) concederet.»

*) A Donatus-féle commentár vajmi ritka könyv lehetett a középkorban. Csak egy régi esonka kézírata maradt ránk a XI. századból, a többi XV. századbeli kézirat mind azon codexből van másolva, melyet Aurispa 1433-ban hozott Mainzból Olaszországba (Voigt I, p. 26). Zechmeister József az általa kiadott «Scholia Vindobonensia ad Horatii artem poeticam» című műben (Bécs 1876.) a «Collectura in libros poeticae Horatii disputatio Karoli et Albinii» című VIII. századbeli írat ezen passusát (az utolsó három szó kivételével): «inde videndum est, quicumque scripsit amicos minus tres non habuit, unum correctorem et alterum defensorem et unum recitorem; ut Terentius habuit Laelium correctorem et Scipionem defensorem et Calliopium recitorem» a Donatus-féle (Suetoniusból vett) életrajzból származtatja, de e passus ép oly jól lehet rossz reminiscencia Ciceróból (ad Att. VII. 3, 10: Terentium, cuius fabellae propter elegantiam sermonis putabantur a C. Laelio scribi) és Quintilianusból (I. O. X, 1, 99: licet Terentii scripta ad Scipionem Africanum referantur).

mert a benne idézett Priscianus egy egész századdal Orosius után élt. Több figyelmet érdemel azon körülmény, hogy életrajzunk a hosszabb redactio egyedüli kéziratában, melyben holmi cím van az élén, egyszersmind legrégebbi kézíratainak egyikében, az igaz hogy nagyon romlott 16235-ik számú párisi codexben, Eugraphiusnak van tulajdonítva («Commentum Eugrafi in comœdiis Terentii»), ki legkésőbbben a X-ik században élt, és minthogy amúgy sem valószínű, hogy Eugraphius commentárja elébe nem tett életrajzot, talán hitelt adhatunk e régi tanúbizonyoságnak.¹⁾ Eugraphius tehát — maradjunk meg e névnel — Terentius életéről Orosiuson kívül nem olvasott egyéb író; a mi életrajzi adat ezen kívül van még nála, vagy nem egyéb üres fecsegésnél, vagy magából Terentiusból van véve, még pedig az Andria prologusából, és érdekes tudni, hogy Eugraphius ennél többet nem is olvasott volt auctorából, a mikor életének megírásához fogott. Legjobb bizonyíték erre, hogy Menandroznak csak két darabjáról van tudomása, az Andriáról és a Perinthiáról, melyek az Andria prologusában említettek. De betekintett az Eunuchushoz való didascalíába is; onnan vette azt az adatát, hogy bizonyos Placcus volt darabjai «modulatora».

Egyébiránt írónk is, úgy mint régentén Rufinus és Priscianus, szükségesnek tartja azok ellen polemizálni, kik azt állítják, hogy Terentius darabjai prózában vannak írva; ezek ellen Priscianuson²⁾ és Rufinson kívül magára Terentiusra hivatkozik, a miért hogy «poeta»-nak mondja magát. Végül idézi még Horatius Ars Poeticájának a iambusra és Terentius Chremesére vonatkozó verseit (v. 250—254, v. 94), továbbá kiírja a forrás idézése nélkül

¹⁾ Bruns is Eugraphiusnak tulajdonítja (a hallei Terentius-codex kiadásában 1811, p. V, VI) azért, mert valószínű, hogy életrajzunk ugyanazon szerzőtől való, mint a rá következő az Andriához írt argumentum, ennek utolsó szavait pedig «verba sunt Calliopii — plaudite» Faernus 1565-ből való Terentius-kiadásában [helyesen] Eugraphiusnak tulajdonítja.

²⁾ V. ö. Priscianus De metris fabularum Terentii (Gramm. Lat. III, p. 418, l. 2 p. 1320. P. p. 401. K.): «Tenendum igitur, quod iambici versus vel monometri sunt ex duobus pedibus simplicibus coniunctis vel dimetri ex quattuor vel trimetri ex sex vel tetrametri ex octo; nam pentametri et hexametri rarissime inveniuntur, ergo trimetris et tetrametris frequenter utuntur comici.»

Serviusnak Terentiusról való ítéletét (ad Aen. I. 414): «Sciendum tamen est Terentium propter solam proprietatem omnibus comicis esse praepositum, quibus est quantum ad caetera spectat inferior». — Érdekes, mit tud életrajzírónk Calliopiusról, kinek Terentiuskiadásán alapúl legtöbb kéziratunk. Terentius jó barátjának és elég tudós embernek mondja, és azt is írja róla, hogy ő volt az, a ki Terentius darabjait a szerző helyett a senatusban előadta és a kinek köszönhette nagy részben darabjai sikerét. E furesa tévedés, mely Eugraphiusnak commentárjában is előfordúl,¹⁾ meglehetősen régi; olvasható a «Collectura in libros poëtriae Horatii disputatio Karoli et Albini» ezimű és úgy látszik a VIII-ik századból való már említett Horatius-magyarázatban és több régi Terentius-kéziratban, kivált az egyes prologusokhoz való jegyzetekben.²⁾

Még érdekesebb, illetőleg furesább adatokat találunk egy másik életrajzban, mely az Eugraphius-féle életrajzok alapján készült és a melynek egyedüli kézírata a XV-ik századból való.³⁾ Szerzője,

¹⁾ P. 214. ed. Klotz: «Plaudite. Verba sunt Calliopii eius recitatoris, qui cum fabulam terminasset, elevabat alicum scenae, et alloquebatur populum: Vos valetis, vos plaudite, sive favete.»

²⁾ Hogy mikor élt ez a Calliopius, mi sem tudjuk. Barth érveit, melyekkel be akarta bizonyítani (Advers. VI, c. 20), hogy Nagy Károly kortársával, Alcuinussal (költői nevén Calliopicus) azonos, megzafolta Bähr (Gesch. d. Röm. Litt. im Karolingischen Zeitalter p. 346) és Geppert (Neue Jahrb. Suppl. XVIII. p. 29). Jahn is (Ber. d. sächs. Ges. d. Wiss. 1851, p. 362—364) egy Terentius-codexnek ilyforma subscriptiója alapján: «Feliciter Calliopus bono scholastico Hrodgarius scripsit» a Karolingek korába helyezte, de kétségkívül hibásan, mert akkor a fentebb idézett «Disputatio Karoli et Albini» és Eugraphius, kik ugyanazon korazakból valók, nem tartották volna Terentius kortársának és barátjának. Calliopius semmi esetre sem lehetett az ötödik századnál fiatalabb, azon századnál, melyben a római birodalomban utoljára találkozunk tudós szövegjavítókkal. Geppert (az i. h.) Donatusnál régiebbnek tartja, minthogy Donatus commentárja mindig a Calliopius szövegrecenzióján alapszik, a mint az kivált a Prefationesből tűnik ki, melyek azt bizonyítják, hogy Donatusnak nem volt tudomása a cod. Bembinus eltéréseiről. Umpfenbach ellen ugyanazt a hypothesis-t támogatja számos új érveléssel Leo Frigyes (Die Ueberlieferungsgeschichte der terenzischen Komödien und der Commentar des Donatus, Rhein. Mus. XXXVIII. 317. s. k.), a ki Calliopius-t legkésőbbben a III. századba helyezi; Braun Konrád (Quest. Terent. 1877, p. 21) a harmadik század végére vagy a negyedik elejére teszi.

³⁾ A függelékben a VIII. szám alatt közöltem. Hogy szerzője ismerte

a ki a költő rövid életrajzán kívül a vigjáték tárgyáról, czéljáról és hasznáról, továbbá az egyes comœdiák élén álló tartalommutató argumentumokról szóló fejtegetésekkel kedveskedik az olvasónak — ezekben Cicero rhetorikáját és Papias szótárát is találjuk idézve —, meg akarván magyarázni, hogy miért hiányzik a didascalia az Andria előtt, egész komolyan azt állítja, hogy Terentius irigyeinek, első sorban Luscus Lavinius fondorlatainak köszönhető, hogy a nép nem engedte meg, hogy ezen első darabja elébe a szokásos «titulus» tétessék, később azonban, mikor Calliopius római nemes embernek az előadásából megismerkedett a költő bölcseségével, a többi darab elé kitétetette.

Hasonló fajta, de valamivel régiebb és jóval terjedelmesebb dolgozat bizonyos Laurentiusnak (?) Terentius-életrajza, melynek főrésze azonban a comœdiával foglalkozik a legkülönbözőbb szempontokból.⁴⁾ Ez a férfiú Geppert feltevése szerint eléggé fontos szerepet játszik a Terentius-szöveg történetében a középkorban. Terentius-t, kinek darabjai már jó hosszú időn át prózaszámba men-

az Eugraphius-féle teljesebb életrajzot, bizonyítja a «ligati retro manibus» kifejezés: hogy a kivonatos életrajzot is olvasta, talán a «nam hic est mos apud Romanos» passusból következik, melynek csak azon kivonatos életrajzban felel meg egy hasonló kifejezés: «Consuetudo enim erat» stb. Hogy életrajzunk az 1471 előtti időből való, abból következtetem, hogy Nemzeti Muzzeumunk 263-ik számú kéziratában, mely azon évben iratott, a szöveg-magyarázatok közt ily passust olvasunk fol. 87: «Autor iste Affricanus legitur fuisse, quem destructa Carthagine Scipio Affricanus inter alios captivos Romam duxit, sed recognita eius sapientia habitus est magna reverentia apud Romanos. Ideo eo tempore cum usus esset comedias faciendi et tragedias, quaerens occasionem qua populo placeret, voluit facere comedias, quae et maiorem utilitatem conferebant et delectationem maiorem.» Hogy ezen passus első fele életrajzunkból van véve, nem pedig megfordítva, bizonyos. Ugyanazon kéziratunkból (fol. 83) még a következő helyet idézem: «Prologus iste cum sub persona Calliopii scribatur, plerisque visus est non Therencii sed Calliopii esse, sed scimus quia cum Therencius fecit non sub persona sua sed Calliopii. Calliopius quidam cantor fuit, qui comedias Therencii recitavit. Ideo prologis suis scilo (?) abusus est. Nam antequam Therencius Romam veniret, quidam poeta apud Romanos erant, quorum comediae apud Romanos honore tentae fuerant et recipiebantur; sed postquam Therencius Romam ductus cepit virescere [virescere? vincere?] quod prius scripserant et ideo detrahebant» stb.

⁴⁾ A függelékben a IV. szám alatt közöltem.

tek, ismét versekbe szedte, megváltoztatta a daraboknak Calliopius-féle sorrendjét, a mennyiben a Phormiót a Hecyra elé tette, továbbá e két darabhoz és az Andriához, melynek Sulpicius Apollinaristól való periocháját nem tartotta eléggé kimerítőnek, új argumentumokat írt, és az egyes mondatokat egészen az Eunuchus második jelenetéig úgynevezett litteralis constructussal látta el. E critical és exegetical működésnek némi nyomai több kéziratban fennmaradtak: a Terentius darabjai a párisi Nemzeti Könyvtár 7909-ik és 7918-ik számú és az Arsenál 664-ik számú kézírataiban a Laurentius sorrendjében állanak (ez persze nem sokat mond), az előbbi kettőben megvannak a Phormióhoz és a Hecyrához való argumentumok is, az utóbbiban pedig az irodalomtörténeti bevezetés. Nem lehet feladaton ezen Geppert által kétségkívül kelletnél többre becsült kiadással bővebben foglalkozni — a Geppertnél róla olvasható adatok különben nem is szolgáltatnak elég anyagot alaposabb kutatásokra — de nem tehetem, hogy Geppertnek a kiadó nevére vonatkozó hypothesisét ne szellőztessem egy kissé. Szerinte az a Laurentius név, mely a 7907-ik számú párisi kéziratban az Andria végén olvasható, a kiadó neve («Zum Schluss der Andria steht der Name des Grammatikers: Laurentius»), és minthogy a kérdéses kézirat, melyet a könyvtár catalogusa a XIV-ik századba tesz, hihetőleg a XV-ik század első feléből való («Da das MST. wie ich glaube nicht über die erste Hälfte des XV. Jahrh. hinaus zu datieren ist»), úgy látszik, hogy kiadónkat Laurentius Vallával, a híres humanistával (1407—1457) kell azonosítani, a kire Calpurnius Bestia a Heautontimorumenos-hoz való commentárjában két ízben (II 3, 60 és IV 5, 10-hez) hivatkozik. Így Geppert. De arra még csak gondolni sem lehet, hogy a tudós humanistának az ilyen kimondhatatlanul gyarló dolgozatot tulajdonítsunk. Valla idézett megjegyzései (az *affectare, dudum* és *iamdudum* értelméről) nem valamely Terentius-commentárjából, hanem a «De linguae latinae elegantia libri sex» című munkájából (p. 370 és 168 ed. Colon. 1545) vannak véve; azonkívül még ki lehet mutatni, hogy a kérdéses életrajz Petrarca előtt ismeretes volt, tehát legkésőbbben a XIV-ik század második feléből való. Petrarca ugyanis 1358-ból való Terentius-biographiájában, melyben többek között a különféle scholasticusoktól származó régibb Terentius-biographiákat vagdossa (már maga e kifejezés: «per

varios scolasticos» nyilvánvaló czélzás iratunk czimére: *Brevis descriptio vite . . . praeambulus sermo scolasticae cuiusdam explanantis fabulas sex comediarum eiusdem*), felemlíti, hogy vannak, kik azt állítják, hogy Terentius Carthago feldúlása («*eversa Carthagine*») és Hannibal megöletése után került Rómába. Az Eugraphius-féle életrajz mindkét redactiója szól ugyan Carthago legyőzéséről («*Scipione remeante victore a Cartagine . . . post interfectionem Hannibalis*», illetőleg «*devicta Kartagine et interfecto Hannibale*»), de Carthago feldulásáról csak a mi scholasticusunknál van szó («*post eversam Cartaginem*»). E szerint világos, hogy egy másik feltűnő találkozásnál a Petrarca-féle és a scholasticusunk életrajzai között — mindkettőben azt olvassuk, hogy Terentius kitűnő darabjaival a későbbi latin költőket mind elriasztotta a vigjátékirástól — a prioritás szintén scholasticusunké. E szerint Laurentius Valla nem lehet a «*brevis descriptio*» szerzője. De még azt sem tarthatom bizonyosnak, hogy igazán Laurentius volt szerzőnk neve. A dolgozat czimében ¹⁾ elhallgatja nevét és csak «*scholasticus quidam*»-nak mondja magát, mely szerény megjelölés arra enged következtetni, hogy nagy bölesen nem is akart kilépni abból a jötekony homályból, melyben addig élt; épen nem valószínű tehát, hogy az Andria végéhez oda írta volna nevét, bár egyébként el kell ismernünk, hogy életrajzunk legjobb ²⁾ szövege ugyanazon kéziratban olvasható, mely a Laurentius nevet fenntartotta számunkra.

De hogy visszatérjünk tárgyunkra, Terentius életéről — Eugraphius nyomán — vajmi keveset mond scholasticusunk.

¹⁾ A 2907-ik számú kéziratban az életrajznak nincsen ugyan czíme, de a többi kéziratok czimének eredetisége mellett (a «*scolasticus*» szó a cod. Par. 7907 A-ban is megvan) Petrarca említett czélzása tanuskodik.

²⁾ Kiténik ez leginkább abból, hogy mily szépen függnek össze B-ben (a kérdéses 7907-ik számú párisi kéziratban) a «*cum igitur Terentius*» szavakra következő, Terentiusnak a római vigjátékirók közötti előkelő helyére vonatkozó és C-ben elő sem forduló sorok a mindkét codexünkben közvetlenül megelőző «*ut nedum Plantam etc. aequaverit, sed etiam illos anteivit*» szavakra, ellenben mily indokolatlan az *igitur* s mily ügyetlen az átmenet az imént idézett dicséret szavakból a C-ben erre következő és Terentius darabjai egyes részeinek csakély összefüggéséről panaszoló sorokra. A cod. Vaticanus is B-vel tart e helyen. Az általam A-val jelölt harmadik párisi kézirat szerfölött rövidített szövegével számba sem jöhet.

Mindössze azt, hogy nemes származású carthagói volt, a rómaiak foglyul ejtették, és hogy Scipio, kinek diadalkocsiját pileussal fején követte, szabadon bocsátotta. De még ezen pár sorért is lakolni kellett a névtelen szerzőnek. Scholasticusunk és Eugraphius dolgozatát ugyanis szigorú kritikának vetette alá Petrarca Ferencz,¹⁾ a híres humanista, a ki azonban nemcsak hogy előzőinek téves állításait, pl. hogy Scipio Africanus Maior Carthagót feldúlta és Hannibalt megölte, továbbá hogy a vigjátékiró Terentiust összetévesztették Qu. Terentius Culleóval, kellő erélyvel megezáfolta, hanem azonkívül még életéről és működéséről is kora viszonyaiboz képest eléggé helyes képet adott, még pedig meglehetősen széles olvasottság alapján. Az életrajzi adatokat Hieronymusnak Eusebiushoz való pótlékaiból — hogy ezeket Eusebiusnak tulajdonítja, nem esoda, hiszen számos újabb philologus ugyanazon hibába esett — a Vita Ambrosianából²⁾ és a Terentius siriratából (ennek «Romanis ducibus bellica præda fui» szavai nyomán mondja Terentiusról, hogy «hic puer eo tempore quo a Romanis ducibus captus est») állítja össze. Azonkívül a Terentius metricájának tárgyalásánál és némi æsthetisáló megjegyzésekhez, melyeknek kapcsán Serviusnak fentebb az Eugraphius-féle életrajzból idézett itéletét czáfolja, felhasználja Hieronymusnak Paulinushoz intézett levelét («Habet unumquodque propositum principes suos. Romani duces imitentur Camillos, Fabricios, Regulos, Scipiones, philosophi proponant sibi Pythagoram, Socratem, Platonem, Terentium»), Cicerót (a ki Petrarca szerint, nem tudom hol, Terentiusnál a «humanorum morum exactam notitiam et ordinem narrationis et stili iucunditatem et gratiam» dicsérte) és magát az Eugraphius-féle életrajzot, ezt azonban legkisebb mértékben.

¹⁾ Terentiusbiographiáját a függelékben az V. szám alatt közöltem.

²⁾ A Vita Ambrosianának milyen kéziratát használta Petrarca, lehetetlen megmondani. Egunémely helyen kézírata legjobb kéziratunkkal, a XI. századbéli párisi kézirattal egyezik; így csak nála és a Parisinusban van *nummorum* (*nummunum* helyett) és hiányzik «Cn. Dolebella Fulvio Nobiliore consulibus» (ezen középkori olvasónak vajmi keveset érő időmeghatározást Petrarca szándékosan is kihagyhatta). Egy másik helyen azonban az egyik fiatal milánói codexszel «discessit»-et olvas a többi kéziratok «decessit»-ju helyett, de észrevevén, hogy a szöveg ily olvasás mellett nem ad helyes értelmet, defunctus-t told közbe; Ritschl «ubi et mortuus»-t akart küzbetoldani.

Végre Eugraphiusnak Qu. Terentius Culleóra vonatkozó hamis történeti adatait Lívius (XXXVIII 42, 55) és Valerius Maximus (V 2, 6) segítségével czáfolgatja.

Most csak arra a kérdésre kell megfelelnünk, helyesen tulajdonítjuk-e ezen életrajzot Petrarcanak? Az újabb criticusok és irodalomtörténészek, talán az egyedüli Ritschl kivételével, mind gyanús szemmel nézik. Geppert szerint (i. m. p. 30) *állítólag* Petrarca mondásai alapján («ex dictis Petrarce») készült. Koerting, Petrarca életének és műveinek legalaposabb monographusa, «csak úgy mellesleg említi az «állítólag» Petrarcatól való Terentius-biographiát, végre Voigt a «Wiederbelebung des classischen Alterthums» című kiváló művében egészen mellőzi, és hozzám intézett egyik levelében úgy nyilatkozik róla, hogy mindaddig kételkedik hitelességében, míg be nem bizonyítom, hogy igazán Petrarcatól való. E skepsis okát alighanem abban kell keresnünk, hogy Petrarcanak egyéb irodalomtörténeti dolgozatairól ninesen tudomásunk. Még «De viris illustribus» című nagyszabású művében is, melyben Róma nagy férfainak Romulustól Titus császárig akart életrajzi emléket állítani, az írókat egészen kizárta, úgy hogy kedves Cicerójának sem adott benne helyet, pedig ezt mint államférfiút még felvehette volna. Ezen ellenvetés jogosultsága azonban azonnal megszűnik, mihelyt pusztán alkalmi iratnak vesszük a Terentius-biographiát, és hogy tényleg ilyen volt, nem pedig fejezet valamely nagyobb műből, később fogjuk látni. Máskülönben e dolgozat minden ízében magán hordja a Petrarca szellemének bélyegét. A középkori traditiónak és meséknek ugyanazon megvetésével («Die Traditionen und Fabeln des Mittelalters bleiben als werthlos unbeachtet» Voigt I, p. 157), ugyanavval a harezczal a scholasticusok ellen («Daher ist er nie so voll Verachtung und heiligen Eifers, als wenn er auf das handwerksmäßige Treiben der Scholastiker zu sprechen kommt» u. o. p. 71), Líviusnak, Valerius Maximusnak és Cicerónak ugyanazon nagyrabecsülésével («Nur an die reinen klassischen Quellen will sich Petrarca halten, vor allem an seinen Livius, mit dem er dann vergleichen kann, was er bei Valerius Maximus oder in Notizen bei Cicero fand» u. o. p. 157) találkozunk itt mint Petrarca valódi irataiban. Ha minderre figyelemmel lettek volna, és azt is meggondolták volna, hogy Petrarca kivált leveleiben gyakran idézi és említi

Terentius, talán több hitelt adtak volna az 1476-ik évi milánói kiadásnak, mely szerint a kérdéses életrajz «de dictis D. F. Petrarcae» való; de minthogy ez a ezim is arra magyarázható, hogy az életrajz nem magának Petrarcának a műve, hanem csak valami előszóbeli előadása nyomán készült,¹⁾ és minthogy e kiadáson kívül úgy hitték, hogy semmi régibb forrás nem mondta Petrarca művének — pedig Siccó Polentone a XV. század első felében és az általam először összehasonlított két bécsi és egy florenzei kézirat annak mondja —, nem lehet azon csodálkozni, hogy nem tartották érdemesnek ezen oly kétes eredetű életrajzzal tüzetesebben foglalkozni. Pedig hogy kétségkívül Petrarcától való, hadd bizonyítsa a következő adat.

A parmai királyi könyvtárban Petrarcának egy sajátkezűleg írt Terentius-példányának 1470-ből való másolatát őrzik,²⁾ mely-

¹⁾ Pedig e ezim bizonyára az életrajz utolsó szavaiból van véve: «Hæc breviter de Terentio dicta sînt». Hogy a két bécsi és az egy florenzei kézirat levélnek mondja az életrajzot, semmit sem nyom; annyi bizonyos, hogy ily fajta leveleket Petrarca sohasem írt. Félre vezetve az említett florenzei kézirat különben Baldellit is (Del Petrarca e delle sue opere, Firenze 1787, p. 277); I. Blancot az Ersch és Gruber-féle Encyclopædiában (III., XIX, p. 245): «Nach Baldelli soll sich in der Medicea ein Brief Petrarca's über den Terenz befinden, welcher in der Vorrede zur Ausgabe dieses Dramatikers bei Westerhoff (Haag 1725) abgedruckt ist.»

²⁾ E kézirat pontos leírását I. Irene Affoná: *Memoria degli Scrittori e letterati Parmigiani II* (Parma, 1789) p. XLIV. jegyz.: «Noi di un Terenzio copiato interamente di sua mano [a Petrarcától] l'anno 1358 abbiamo notizia per un esemplar membranaceo in 8. assai elegante, che se ne conserva nella Biblioteca Reale di Parma. Gli eruditi ne vedranno volentieri la più esatta informazione in quanto a piedi sta scritto del nostro Codice stesso: «Completum est clarissimum et nobile opus Terentianum per me Johannem Ludovicum de Saccha Parmen. scriptum de anno MCCCCLXX die VII Septembris, hora tertia noctis ad quoddam Exemplar scriptum et uodique revisum per disertissimum et excellentissimum Poetam Dominum Franciscum Petrarcam de anno MCCCLVIII Julii XV in sero. In quo quidem exemplari vetustissimo diligenter et accurate observato a præstantissimo viro D. Princivale Lampugnano Mediolanensi erant in calce ipsius exemplaris littere, q e infra sequuntur videlicet:

«P. Candidus, Viro claro et insigni Princivale Lampugnano salutem. Legi Terentium tuum libenti animo atque hilaris, maxime commotus memoria illius eruditissimi viri Francisci Petrarce, a cuius manu perscriptus est. Quis enim non iocunde amplectatur reliquias studiorum tam eximii

nek végén a másoló, Joh. Lud. de Saccha, Petrus Candidus Decembrio ismeretes milánói humanistának Princivalus Lampugnanus milánói nemes emberhez 1465 szept. 24-ikén intézett egyik levelét is közli. A Saccha Terentius-másolatának colophonjából megtudjuk, hogy Petrarca 1358 július 15-ikén¹⁾ este készült el példányával, melyet sajátkezűleg írt és javított ki; Decembrio leveléből pedig megtudjuk, hogy Petrarca példányában, mely időközben Princivalus Lampugnanus birtokába került, Petrarcának Terentiusra vonatkozó valami dolgozata is bennfoglaltatott, a melyet azonban a parmai codex másolója ismeretlen okból kihagyott.²⁾ Decembrio ugyanis köszönetet mond Lampugnanusnak a miért hogy abban az örömben részesítette, hogy olvashatta azt, a mit Petrarca Terentius műveiről ítélt, gondolt és írt. Evvel be van bizonyítva, hogy életrajzunk tényleg Petrarca műve, mert

Lectoris, a quo latino littere cum pene exulassent otate nostra illustratae sunt. Gratias igitur immortales tibi ago, qui me participem feceris huiusce voluptatis, ut que ipse de Terentii operibus iudicaret intellexerit exararit intelligere pariter et ego potuerim. Nam si iocunditati nobis esse consuevere illustrium virorum imagines ere aut auro impressae ob illorum memoriam, quis litteris deditus non letetur legere doctorum opera a doctis exarata auctoribus et potissimum a viro, qui non minus virtutis lusu[m] [így, insit?] quam sapientie et doctrine. Quippe cum litteras sine moribus plus dedecoris hominibus afferre putem quam laudis et glorie, ut a Petrarca ipso facetissime perscriptum est hominem stultum et litteratum maximum instrumentum habere propagandæ stultitiæ suæ. Tu autem, Princivale mi, vehementer hortor ut librum istum ab imperitorum manibus servas tuearisque ab omni incuria, ut diutius apud te tuosque permaneat. Erit enim tibi laudi, ceteris voluptati qui studiis humanitatis oblectantur. Nam etsi nihil vetustati possit consistere pereuntque omnia, non in ultimis tamen præconiis habebitur benemerentium monumenta a te servata esse ad aliorum iocunditatem doctrinam utilitatem usque ad finem. Vale. Mediolani XXIII Sept. MCCCCLXXV.»

Forse dalla sua copia volle il Sacca escludere quelle note che il Petrarca avea fatte al suo Terenzio o per fretta, o per altra cagione. Si hanno però in due Codici d'Inghilterra l'uno nella Libreria di Santa Maria Maddalena d'Oxford, l'altro in quella del Medico Francesco Bernardo di Londra (Cat. ms. Angl. I, part. II, p. 72 tom. II, pag. 90); come fa osservare anche Apostolo Zeno (Dissert. Voss. I, pag. 4.)»

¹⁾ Érdemes megjegyezni, hogy az 1358-ik esztendő, melyben Petrarca Terentius-t másolta, nyolcz évi milánói tartózkodásának idejébe esik.

²⁾ Ha nem hagyta volna ki, könnyű volna az életrajz eredeti szövegét megállapítani.

hogy a Saccha által másolt Terentius-codex, melyben ez életrajz megvolt, tényleg Petrarca kezeirása volt, azt a Saccha és Decembrio tanubizonyossága után lehetetlen kétségbe vonni; Decembrióról különben is tudjuk, hogy ismerte Petrarca kezeirását; ő az első, a ki Vergilius Petrarca-féle másolatát, mely most Milanóban a Bibliotheca Ambrosianában őriztetik, egy 1468-ból való levelében említette (Voigt I p. 28).

Hogy kiváló humanisták sajátkezűleg másolták a régi classicusok kéziratait, épen nem föltűnő jelenség. Így pl. Boccaccio számos auctort másolt le, többek közt Terentiust is, ne hogy a tudatlan másolók elrontsák szövegét (Voigt I p. 173), és magáról Petrarcáról említettük, hogy megvan még mai nap is egy általa sajátkezűleg másolt Vergilius-codex. És hogy az ilyen munkája élén összeállította és criticaileg megrostálta az illető szerzőre vonatkozó adatokat és hogy számított arra, hogy dolgozatát mások is fogják olvasni¹⁾, talán szintén nem föltűnő; a jelen esetben annál kevésbé föltűnő, mert Petrarcaé a Terentius élete megírásánál egyúttal kedvező alkalma nyílt a gyűlölt scholasticusokat is megtámadni. Még érthetőbb Petrarca eljárása, ha azt teszszük fel, hogy — humanista szokás szerint — drága pénzért másolta és látta el életrajzzal Terentiust, és ez oly feltevés, melyet Petrarca birhedt kapzsiségénél és telhetetlenségénél fogva nem mernék lehetetlennek tartani, dacára annak, hogy Petrarca 1358-ban már mindenféle zsiros egyházi javadalommal bírt.

Kár, hogy a parmai codex szövegéről nincsen közelebbi tudomásunk; egyéb, XIV-ik századbéli kéziratokkal való összehasonlítása esetleg érdekes világot vethetne szövegkritikai eljárására;²⁾ Petrarca maga csak annyit mond e dolgról, hogy a didascalikát szándéka volt a másolósoál kihagyni, a miért hogy több zavart okozhatnak mint a mennyit használhatnak.³⁾

¹⁾ V. ö. a „lector inveniet” kifejezést.

²⁾ Természetesen csak azon esetben, ha olyan szövegjavításokat találunk nagyobb számban szövegében, melyekre csak újabban jöttek rá a criticusok; egyik-másik sikerült szövegjavítás elvéve a legtöbb Terentius-codexben előfordul. Azt persze soha sem fog sikerülni megállapítani, hogy hány helyen ütött helyre Petrarca akár gyantásból, akár más kéziratokból olyan hibákat, melyek csak az általa másolt kéziratokban voltak meg.

³⁾ A didascalikák a párisi nemzeti könyvtárnak 7916. és 8195. számu

A Petrarca-féle Terentius-életrajz az utolsó, mely nagyobb mértékben megérdemli figyelmünket. És mégis újabb időben egészen elhanyagolták egy más hasonló tartalmú, sokkal gyarlóbb dolgozat kedvéért. Ennek szerzője Sicco Polentone, Padua városának cancellárja a XV-ik század elején, 1405 óta.

Különös okok voltak azok, melyek e dolgozat felé irányozták a tudós világ figyelmét.*)

1841-ben Suetonius „De grammaticis et rhetoribus” című művének egy leydeni kéziratából Jovianus Pontanus ismeretes humanistának egy 1460-ból való feljegyzését közölték, melyben az van mondva, hogy Suetoniusnak „De viris illustribus” című művéből azt a részt, mely a szónokokról és a költőkről szól, megtalálta Sicco Polentone, de elégette és maga írt egy otromba művet híres írók életéről. Ezt a dolgot Ritschl úgy értette, hogy Polentone kiírta Suetoniusból a legértékesebb adatokat és aztán elégette művét, hogy ne lehessen rábizonyítani a plagiumot, és ezért nagy várakozással nézett a Polentone munkájának közzététele elébe, melyből annál inkább várhatta, hogy könnyű lesz a Suetoniusból lopott anyagot kiválasztani, mert Paulus Cortesius állítása szerint Polentone írálya minduntalan változik a szerint, hogy milyen forrásokat használt.

Az a körülmény, hogy régibb irodalomtörténészek, kik olvasták a Polentone művet, nem találtak benne semmi dicsérni valót, nem volt képes Ritschlt vérmes reményeiből kiábrándítani és meggyőzni arról, hogy Jovianus Pontanus idézett adata nem egyéb pletykánál vagy rosszakaratú rágalomnál.

Két évvel rá aztán neki magának nyílt alkalma Polentoné-
nak Plantus- és Terentius-életrajzát egy florenzi kéziratából kiadni és a Terentiust az eredeti Suetoniussal összehasonlítani. Az összehasonlítás eredménye az volt, „dass diese vite das allerelendste, abgeschmackteste, von Thatsachen entblössteste, nur aus den auch uns zugänglichen Quellen geschöpft, diese aber auf das Verkehrteste gebrauchende Gewäsch sind, was man sich denken kann.” Ezen ítélet drasticus superlativusaival kelleténél szigorúbb,

codexekben, továbbá a 319. számú berlini codexben egészen, számos egyéb kéziratban részben hiányoznak.

*) A következőkre nézve v. ö. Ritschl Parergáit p. 609. s. k.

de még az az olvasó is, ki a művet kevésbbé vérmes reményekkel vette kezébe, elégedetlenül fogja ismét letenni.

Az egész nem egyéb mint ügyetlen kivonat a Petrarca-féle életrajzból, Athene történetére vonatkozó rövid kivonatokkal, valamint Quintilianusnak (X, 1) és Varrónak (Gellius közvetítésével VII 14¹⁾ Terentiusra vonatkozó nyilatkozataival bővitve.²⁾ Aránylag többet ér ugyanazon életrajznak egy másik redactiója³⁾ melyet Ritschl nem ismert; — Polentone e műve ugyanis, mit eddig nem tudtak, két egymástól nagyon eltérő kidolgozásban maradt ránk. A második redactióban az Athenre vonatkozó történelmi fejtegetések hiányzanak, s helyettük Carthago alapításáról és a három pún háborúról olvasunk egyet-mást Livius és Gellius nyomán még nagyobb szöszaporitással. De azért el kell ismernünk, hogy ezen kitérés még inkább igazolható, a mennyiben Polentone itt — a mit ama másik kidolgozásban nem tett — azon kérdést tárgyalja, a második vagy a harmadik pún háború idejében került-e Terentius Rómába. Polentone az utóbbi véleményen van, leginkább azért, mert Terentius Enniust, Næviust és Plautust, kik nem sokkal a harmadik pún háború kezdete előtt haltak meg, állítólag régi költőknek mondja. Okoskodása nem is oly ügyetlen, de hogy nem találta el az igazat, most már általánosan tudva

¹⁾ Hogy a Vita Ambrosianát is ismerte, a következő hely bizonyíthatná: «Terentius autem puer captus bello et Romam ductus», mely inkább hasonlít a Vita Ambrosiana megfelelő passusához («Terentius . . . puer captus et a quodam Terentio Lucano emptus») mint a Petrarcaéhoz («Hic sane Terentius a principio inventus suas fertur a Terentio quodam Lucano emptus»); de ez kétségkívül ép oly véletlen találkozás, mint az, hogy két helyen a Suetonius-féle életrajzhoz tett emendatiókat látszik megerősíteni; az egyik a már említett «puer captus bello et Romam ductus venditur iure belli» (Suetoniusnál «Romam adduci ibique venire» a Schopen javítása szerint, «ad ducem Romanum pervenire» a kéziratok), a másik «studio tum declinandí odii tum Græci ingenii perscrutandi» (Suetoniusnál «studio percipiendí Græcorum instituta» Ritschl szerint, a kéziratokban studio hiányzik).

²⁾ Varrónak helyét («Vera autem et propria buiusemodi formarum exempla in Latina lingua M. Varro esse dicit ubertatis Pacuvium, gracilitatis Lucilium, mediocritatis Terentium») Gellius Ritschl gyamitása szerint (Opuscula III, p. 463) vagy «De proprietate scriptorum» vagy «De Latino sermone» című művéből merítette.

³⁾ A két redactiót a függelékben a VI. és VII. szám alatt közöltem

van; Terentius, a mint már Fenestella felismerte, a második pún háború vége és a harmadik kezdete előtt született és halt is meg.

Annyi bizonyos, hogy Suetoniust, illetőleg Donatust, nem ismerte Sicco Polentone; Donatus Terentiuscommentárja ugyanazon évben került vissza Olaszországba, melyben Sicco nagy művével elkészült; eredeti kézírata, mely később Scardeoní birtokába került, 1433-ból való (Voigt I p. 438), ugyanazon évből, melyben Aurispa Donatust Mainzben felfödözte (Voigt I p. 262).

És evvel befejeztem előadásomat Terentius régi és középkori biographusairól. Az Ascensius-féle életrajz, mely Donatus alapján készült, már a könyvnyomtatás korába esik.

FÜGGELÉK.

I.

A «Vita Ambrosiana.»

Vita Terentii.

Terentius Afer genere Kartaginiensis puer captus et a quodam Terentio Lucano emptus litteris Græcis Latinisque instructus cum liberatus esset, mox propter elegantiam studiorum morumque in amicitiam

I. Ezen életrajzot legelőször Murr Theophil adta ki egy X. századbeli codex Ebnorianusból (*E*); «Memorabilia bibliothecarum Norinbergensium et universitatis Altorfinæ» (Nürnberg 1786 II. p. 135), azután, a nélkül hogy ezen kiadásról tudott volna, Angelo Mai («M. Aeci Plauti fragmenta inedita. Item ad P. Terentium commentationes et picturae ineditae» 1815) a milánói Bibliotheca Ambrosiana három XV. századbeli codexéből, melyeknek variánsait azonban én közlöm először. A *D* 79 sup. jelű Terentius-codexben (*F*) a fatáblakötés belső oldalára jegyezte fel egy olvasó, ki az 1560-ik leydeni Faber Jakab-féle kiadásból az Andria didascaliját is kiírta; ezime «Excerptum ex codice vetustissimo». Ép ily czim alatt olvasható életrajzunk az *O* 109 jelű codex («Alberici opus de origine idolorum atque adeo de fabulosis gentium diis. De figuris grammaticalibus metricæ») utolsó előtti lapján (*G*). Az *F* 92 jelű codexben (*H*) a Petrarca-féle életrajznak egy töredéke után («cespitant. identitas nominis — Epitaphium») «Prohemium verum» czim alatt olvasható. A 7902-ik számú XI. századbeli párisi kéziratból (*A*) Roth adta ki a Rhein. Museumban (XIII p. 187). Roth azonfelül egy XV. századbeli haseli kéziratot (*F* III. 2, én *B*-vel jelölöm) és a 8191-ik számú párisi codexet is felhasználta, mind a hármat Hunziker collatiója alapján. Az utóbbi kézirat azonban annyira eltér a többitől, hogy jobbnak láttam a benne olvasható életrajzot külön lenyomatni (a VIII. szám alatt). Ritschl (Opuscula III p. 275 s. k.) eleinte a Roth kéziratán kívül csak a Mai kiadását ismerte, később azonban ugranott p. 279. a Murr kiadásá eltérő olvasásait is közölte.

2 *A* czim Incipit vita Terentii *AE*-ben. — 3 afer natione, genere *B*. — Kartaginiensis *A*, cartaginiensis *E*, cartaginensis *FH*, curthaginiensis *G* és Mai. — captus *E*. — captus est et *Ritschl*. — 4 Luchano captus *H*. — libe-

ductus est P. Scipionis, Lælii Sipientis, Furii Pili. Quorum fabulas in scena dare illum inimici diffamabant; maxime autem Luscius Lanuvinus, qui æmulus eius erat, hanc opinionem divulgabat. Sed cum criminarentur quidam Terentium non vere Græcorum mores exprimere, sed pleraque Latina facere consuetudine, ut instituta Græcorum moresque cognosceret Athenas profectus est ibique aliquamdiu commoratus Menandrum in Latinum sermonem transtulisse dicitur. Et cum Romam petiturus esset, sarcinas fabulasque quas ibi conscripserat in navem imposuit quæ Malean circuitura erat. Ipse terrestri itinere Patras profectus est, ubi et navem expectare constituerat, auditoque naufragio ægre ferens amisisse 10 fabulas Stymphali decessit in Arcadia publiceque sepultus est Cn. Dol-

ratus] librarius eius *E*, librarius *BF*, librarius *GH* és Mai. — elegantiam *H*.

1 est *omm. ABE*. — *P. omm. BEFGH* és Mai. — scipioni *E*. — et lælii *F* és Mai. — læli *E*. — furipili (egy) *A*, furipili *E*, rupili *B*, et rupili *G* és Mai, pupili (és előtte et a sor fölött) *F*, rupili *H*, Furii Pili *Ritschl*, de Furium Pili van Ritschl szerint Donatusnál is hagyományozva. «Furii Publii vite codex quidam a Lindenbruchio commemoratus ad Donatum in Adelph. prol. 15^a jegyzi meg Ritschl. — 2 scena *A*. — illum-ot Ritschl szúrta közbe. — autem] tamen *E*, *omm. FGH* és Mai. — lusius *A*, lucius *B*, tertullius *F*, turtullius *G* és Mai, T. Lucius *H*. — 2. 3 Lavinius *BEFGH* és Mai. — 3 eius æmulus *G* és Mai. — divulgabat *omm. AE*. — sed] et *Ritschl*. — 4 non vere] rögavero *A* (Hunziker szerint, rögavere Omont szerint), non veros *B*, non verum *H*. — non vere eum *Gr. Ritschl*. — expr. sed] exprimeret *A*, exprimere a többi codex és Mai, expr. set *Ritschl*. — 4. 5 pleraque Omont szerint hiányzik *A*-ban. — 5 in l. ferre *AE*, in l. fore a többi codex és Mai. — moresque Græcorum *F* és Mai. — 6 ibi *G* és Mai. — Menandram *A*, mendrum *H*. — 7 Set cum Romam repetiturus *Ritschl*. — 8 in navim *A* Hunziker szerint. — 9 Malean] mari con *A*, malleon *E*, maleon *BFH*. — circuitura *EFGH*. — 9. 10 ipse — constituerat *om. A*. — 9 pat'has *F*, patrias *H*. — est prosecutus *H*. — 10 et n. *EFGH* és Mai; — et hiányzik Ritschnél, a 8191-ik számú párisi codexben és talán *B*-ben is. — amisise *A* (Omont sz.), amisisse *A* (Hunziker sz.) és a többi codex, amissas Mai és Ritschl. — 11 Stymphali *A* (Omont szerint, ki megjegyzi, hogy az *m i* után hiányzik) és Mai, stymphalim *A* (Hunziker szerint) *EBH*, stymphali *F*, stymphali *G*. — decessit *ABEG, F* javítás előtt és Mai, decessit *F* javítás után, decessit *H* és Petrarca, a mi mindenesetre legalább is oly jó, mint a Ritschl coniecturája: secessit. — Ritschl azonfelül még *Stymphali* helyett *Stymphalum*-ot ajánlott (kivéve, hogy ha a *Stymphalis* [párus] alak lebegett az író szeme előtt) és *Arcadia* után *ubi et mortuus*-t akart betoldani; de *Stymphali decessit* már maga annyit tesz, mint «Stymphalusban meghalt». Ritschl egyáltalában túlságosan

bella Fulvio Nobiliore consulibus. Fabulæ eius extant quatuor ex Menandro translate, Andria, Eunuchus, Adelphe et Heautontimorumenos; duæ ex Apollodoro Caricio, Hecyra et Phormio. Hic Eunuchum vendidisse dicitur octo milibus numorum, quod pretium ante eum nemo acceperat.

II.

Az Oxfordi (Eugraphius-féle?) életrajz.

Terentius comicus genere quidem extitit Afer, civis vero Cartaginensis. Scipione autem remeante victore a Cartagine ad urbem Romam post interfectionem Hannibalis, iste, qui cum aliis multis Cartaginensi-

elegánsá akarja tenni e középkori életrajzíró stílusát. — archadia A (Hunziker szerint) FH. — publiceque E, publ. ibi FGH és Mai. — Cn. — consulibus om. A. — Gn. BE. C. FG és Mai. — dolobella B, dolobella FG, dolobela H.

1 Fulvio Nobiliore] fulvio honorio E, et fulvio honore B, fluvio honore H, fulvio flacco FG és Mai. — quattuor EG. — e EFH és Mai. — 2 merindro A (Omout sz.). — translata A. — andria et AE. — eunucus G. — adelphos A (Hunziker sz.) EH, adelfe F, adelpho Mai. — autontimorumenon A (Omout sz., autontimorumenon Hunziker sz.), eautontimorumenon E, eautuntimerumenon F, heautontimerumenon G, heautontimerumenon H. — 3 duas AEH. — polidoro A, appollodoro E, apollodoro H. — caritio AH, caricio BG és Mai, curicio F. — echira B, echyro F, echira EG, echiram H. — formos A, phormios E, formio F, phormion H. — hic om. EFH és Mai. — eunuchus A (B!). — 4 octo] XII B. — milia A, milium F, om. H. — nummorum E. — numorum pretio quod pretium a me tum n. A. precium Mai. — 5 accipiebat AE.

II. Ezen életrajzot a következő codexekből közlöm: Paris. 7900 sec. X (A), Paris. 7901 sec. XI (B), Paris. 7904 sec. XII (C), Paris. 7913 sec. XV (D), Paris. 16235 sec. X (Geppert téves állítása szerint sec. XIV; olim Sorb. 507. — E), cod. Musei Nationalis Hungarici 263 anno 1471 scriptus olim Friderici Spohnii (N), a pesti egyetemi könyvtár 31-ik számú Corvini-codex (p. 145b. — F), cod. Oxoniensis, melyből Abraham Gronovius közlése alapján először Westerhovius adta ki Terentius-kiadásában p. XXXII—XXXIII (O) és végre a XI. századbeli codex Halensis (H), melyet P. J. Bruns nyomattott le 1811-ben Halleben; — g-vel Geppert kiadásának szövegét jelöltem.

Az életrajz czíme E-ben: commentum Eugrafi in comœdiis Terentii. — 8 Terentius om. O. — Therencius poeta comicus N. — genere om. F. — quidam FN. — Affer BCFg, Africanus D. — vero om. F. — Cartaginensis O, cartaginensis Ng. — 9 vitore F. — a om. Og. — Carthagino NOg. — Roman om. A; — Romanam D, és F javítás után. — 10 post interf. Hann. om. C; post devictum Hanibalem N. — anibalis F, Annibalis g. —

bus comprehensus fuerat, non ante currum Scipionis ligatis retro manibus minatus est ut captivus, sed currum illius pileatus prosecutus est in urbem, quod erat insigne libertatis. Nam quicumque captivorum a victore libertate potiretur, pileum habens in capite currum illius prosequeretur. Ut enim a Scipione agnitus est liberali ingenio sapientiæ florere, in tanto honore tantaque gratia apud eum habitus est, præsertim cum liberis progenitoribus ortus esset, ut ei eandem libertatem concederet atque inter domesticos suos præcipuam familiaritatem ei donaret. Romæ autem cum moraretur et videret frequenter populum in theatrum ad spectaculum convenire, ea ratione atque intentione exorsus est comediam scribere, ut populo recitationem suarum fabularum conferret sibi que eum conciliaret. Sed cum copiesent eius fabulæ recitari, longe aliter visum est quam sperasset, quoniam multos æmulos per hoc contra se excitavit, qui eius dicta reprehendebant. Scripsit autem nitidissimo stilo sex fabulas, ex unaquaque unum librum determinans, quas licet multi-

qui om. AC. — multis aliis F. — Carthaginiensibus O, Carthaginensibus Ng.

1 cum prehensus E, comprehensus F. — fuit N. — non] nam AC, secundum quosdam non N, om. FO, B-ben az első köztől minatus előtt van közbeszúrva, g-ben minatus előtt áll. — 2 minatus] ductus DFN. — sed om. F. — sed post currum E. — pileatus D, pileatus HNO. — prosequutus DO, persecutus g. — 3 quod] id C. — insigne BE és Orosius, insigne ACPH (de ebben in ki van törölve) N, in signum O, signum Dg. — 4 a vict.] victorie D. — potirentur p. labentes in e. e. i. persequebantur C. — pileum FHNO. — in capite habens O. — 4. 5 persequebatur g. — 5 ut enim] qui ut E (talán helyesen?), quum g (állítólag E-ből). — est] esset g, om. A. — ing.] studio N. — sapientia O. — 6 tantaque] tanta O. — 6. 7 præsertim — esset om. N. — 7 quum O. — genitoribus FO, genitores D. — ei om. A. — ut eidem ipsam D. — 8 ei fam. don. CN, ei om. BEg. — condonaret E, contenderet F. — 9 cum autem N. — dum ABCFHO és a kivonatos életrajz, cum om. E. — commemoraretur E. — ut videret DP, ut vidit BEg. — frequentem F. — in theatro E, in theatrum F. — 10 venire P. — comedias E. — 11 rescribere B. — recitatore F. — fabularum suarum NO. — conferret] conferet F, conscenderet N. — sibi A. — 12—14 Sed — reprehendebant om. E. — 12 quum O. — copieset F, copissent N. — fabulæ eius FNO. — recitatori longo F. — 13 visum F. — speraret ABEH, spectasset F, sperassent N. — quis O, cum g. — multos om. C. — propter hec N, propter hoc DFOg. — contra se] sibi Dg. — 14 concitavit N. — reprehend. F. — dicta eius N. — nitido F. — stillo F, stylo O. — 15 unum] autem B, suum E. — librum unum N. — librum BEg-ben determinans után áll. — licet m. n. om. E.

negent metro constare, mentiuntur teste Prisciano, qui de metris Terentianis loquitur et insuper in libro grammaticæ artis sæpe dicit, cuius genere metri constat exemplum quod ponit; nec non etiam teste Rufino in eo libro quem de metris scripsit; ipso quoque nihilominus, qui in prologo se poetam vocat. Omnes quidem eius libri permixte iambico metro constant, licet non uniformi. Prologi vero omnium librorum ternario iambico catalectico compositi sunt, sex pedibus pro tribus computatis. Nam diversa sunt genera iambici metri. Est enim monometrum, quod constat duobus iambis; est dimetrum, quod quatuor; est trimetrum, quod sex; est tetrametrum, quod octo; est pentametrum, quod decem, sed raro invenitur; in quibus ista lex observatur, ut semper duo iambi pro uno pede computentur, ob celeritatem temporis quod occupant, teste Horatio in libro poetiæ. Imitatus est autem Nævium, Plautum, Ennium, veteres comicos, præcipue Menandrum, qui longe ante ipsum duas fabulas descripsit, id est Andriam et Perinthiam, quæ ita compositæ sunt, ut qui unam illarum intellexerit,

1 metro constare *omm. DFO.* — m. const.] metricas *N.*, m. non const. *A.* — mentiuntur] tamen non est verum *Bg.*, certum est *E.* — prisciano *F.* — 1. 2 Therencie *N.* — 2 et *om. F.* — 2. 3 et insuper — etiam teste] atque *E.* — in libro — teste *om. C.* — 2 artis gramm. *Bg.*, artis hiányzik a többi codexben. *H-t* kivéve. — 3 constat *F.* — quod] que *ABH.* — etiam *omm. DFN.* — Rufino *O.*, Erastino *N.* — 4 eo *om. E.* — scribit *BH.* — ipse (*qui nélkál*) *NO.*, ipse (*qui vel*) *D.* — nihil hominis *A.*, nihilominus *CP.*, nihilminus *D.* — 5 vocabat *D.* — omnia quidam eius metri *N.* — 5. 6 in iambico constant metro *N.* — 6 constat *F.* — 6-16 Prologi Perinthiam a kivonatos életrajz 7184-ik sz. pársi codexébe (*F¹*) is be van toldva (l. p. 40). — 6-13 constant compositi ob celeritatem duobus pedibus pro uno computatis. Imitatus est (a közbeeső hiányzik) *C.* — 7 tern. iamb. *om. F¹.* — ternaria i. cathal. *N.*, tren. i. catalectico *D.* — catat. *om. F.* — 9-11 «quod constat duobus iambis», «quod quatuor», «quod sex», «quod octo», «quod decem» hiányzik *E.*-ben. — 8. 9 Est novametrum *F¹.* — 9 ex duobus *DFN.* — est enim dim. *F.*, est autem dim. *F¹.* — 9. 10 qu. ex qu. *N.* — 10 qu. ex s. *N.* — tetrametrum qu. ex octo *N.* — qu. sex, est tetr. *om. F.* — est] est et *E.* — 11 penth. *N.* — quod decem *omm. DEFNO.*, *H*-ban a sor fölött áll. — sed istud pentametrum raro *A.*, sed hoc ultimum raro *E.* — ratio *F.* — reperitur *F¹N.* — in qu. i. l. obs. *om. E.* — lex ista servatur *N.* — 12 ut] nam *E.* — pede uno *N.* — sceleritatem *AN.*, seler. *F¹.* — *E.*-ben ob-tól kezdve ab æmulis-ig p. 37, 5 hiányzik. — 13 corporis *B.* — qui *D.*, quod *FN.*, quam a többi. — oratio *FN.* — poetice *F¹O.*, poetis *N.* — imitatur *O.*, immitatur *F.* — est *omm. DFF¹O.* — 14 venenum *F.*, nemini *N.* — plantum et enn. *N.* — canium *D.*, enim *F.* — vet. com.] veteris *B.* — comites *F¹.* — præcipue quia *F¹.* — 15 illum *A.* — composuit *F¹H.* — id est *omm. BDFNOg.*, *N*-ben scilicet áll helyette *Andriam* után — *DFO*-ban

ambas intelligat; sunt enim dissimiles in sensu et in materia, sed concordant oratione ac stilo. Hic Terentius post ipsum Andriam aliam scripsit, in qua transtulit quædam ex Perinthia illius, quæ convenere tam in sensu quam in stilo; idcircoque graviter reprehendebatur ab æmulis. Attamen notandum, inter omnes comicos istum Terentium ob hoc principalitatem possidere, quoniam proprietatem verborum præ omnibus observavit. Illud etiam animadvertendum, has fabulas non ab ipso esse recitatas in senatu, sed a Callioppio, clarissimo viro satisque erudito, cui ipse præcipue adharebat cuiusque ope sustentabatur et auctoritate audiebatur. Modulator autem harum fabularum fuit Flaccus; quotiescunque enim recitabantur, erat modulator et alii qui gestu corporis eosdem affectus agebant. Comœdia enim ita constat, ut non res gestas narret more historiarum, sed ex colloctione personarum res gesta comprehenditur, quasi inter eos tunc agatur. Hoc quoque notandum quia non absque re imagines Terentianæ turgido et inflato ore pinguntur. Facundia enim et affluens eloquentia comicorum per hoc innuitur, quia fastuose loquuntur, unde Horatius:

hiányzik *Andriam* — aliam scripsit (p. 37, 3). — 16 Perinthiam *B.*, Perinthiam *C.* — Quæ — scripsit helyett *N*-ben ex quibus ipse *Adriam* scripsit áll.

1 sunt] sequitur *B.* — et materia *AH.* — 2 ac] et *AC.* — illum *C.* — 3 in quam *g.*, in quibus *D.* — Perinthia *D.*, perinthia *F.* — illius *om. N.* — convenire *BN.* — 4 stillo *F.*, stylo *O.* — idcirco *BD.* — reprend. *F.* — 5 tamen *H.* — not. est inter *Bg.* — comicos *om. A.*, istum *omm. BHg.*, Terentium *om. C.* — Therencium *N.* — ab *FO.* — 6 quia *BEG.*, quum *O.* — pro *E.* — Illuc quoque *F.*, illud enim *D.*, istud etiam *N.* — animadv. est *DF.*, advertendum est *N.* — 7. 8 ab ipso *om. C.* — ab ipso *F.* — non esse ab eo recit. *N.* — 8 rec. esse *O.* — senatu] scena *Cg* (és *H* a sor fölött) valamely másolé javításából. — Callioppio *EHN.*, Callioppio *B.*, callioppio *F.* — carissimo *B.* — 9 aderebat *E.*, adhebebat *C.* — eiusque *DN.* — subst. *F.* — 9. 10 et auct. aud. *om. E.* — 10 audibatur *B.* — modulator *A.* — autem] vero *N.* — harum *om. E.* — flaccus *F.* — 11 quotiescunque *HOG.*, quoscienze. *F.* — recitabatur orat. *m. F.* — 12 gestus *CN.*, gesta *F.* — corporum *F.* — eosdem] atque *C.* et eosdem *N.* — effectus *DF.* — aiebant *D.* — comediam *N.* — constat ita *D.* — constant *F.* — 13 non ut *E.* — more yst. narraret *F.*, more hist. narret *O.* — historicorum *C.* — ex *om. C.* — loquutione *B.*, colloquutione *DO.*, colloquutione *A.*, quo locutione *F.*, collucione *N.* — 14 comprehendatur *O.* — tum *H.* — 14. 15 Hoc — re *om. E.* — 15 not. est *N.* — quod *Ng.* — absque] ab *C.* — ymag. *F.* — imagines vero in hoc ideo turg. *E.* — Ther. *N.* — 15. 16 pingantur ore *C.* — 16 et *om. F.* — en. affluensque el. *N.* — affluens *F.* — 16. 17 Facundia — innuitur *om. E.*, Facundia — loquuntur *om. B.*, quia f. loquuntur *om. C.* — 17 minuuntur *D.*, innuuntur *g.*, *om. F* in spatio. — fastuose *D.*, fatuo se *F.*, vastuose *H* (a sor fölött ab antiqua manu: fastuose). fastuosi *O.* — quia] quod *C(?)*. — loquutus *F.* — unde] ut *O.* — oracius *FN.*

Iratusque Chremes tumido delitigat ore.

Nomina autem fabularum sive librorum huius comici sunt ista:
Andria, Eunuchus, Heautontimorumenos, Adelphoe, Hecyra, Phormio.

III.

A kivonatos Oxfordi életrajz.

Terentius genere extitit Afer, civis Kartaginensis. Revertente autem Scipione Romam, devicta Kartagine et interfecto Hannibale Terentius, qui cum aliis captivis deprehensus fuerat, non ligatis manibus ante currum illius cum aliis captivis ducebatur, sed currum illius pileatus sequen-

1 Chremes *BCFg*. — **2. 3** Nomina — Phormio helyett *F*: tres enim sunt characteres, humilis, mediocris, et grandilocus, sed humilis servatur in comediis. — **2** autem] vero *C*. — comiti huius *B*, Comici huius *g*, h. com. om. *D*. — **3** Eunuchus *B*, heunuchus *F*. — **5** Heautontimorumenon *N*, Heautontimorumenos *D*, Eautontimorumenos *B*, heutontimorumenon *F*. — adelsche *N*, adelphoe *FH*. — hechira *CN*, echira et *D*, hecira *g*, echira *F*.

III. Az általam folhasznált kéziratok Paris. 7900 *A*, sec. X (*A*), Paris. 7902, sec. XI (*B*), Paris. 7911, sec. XV (*C*), Paris. 7918, 1425-ből (*D*), cod. Armamentarii Parisini 1135 (olim 27) sec. XV (*E*), továbbá Paris. 7184, sec. XV (*F*). Ezeket Omont úr collatiójából jobban ismerem, mint Geppert közléseiből. Nem ismerem közelebből Geppert következő kéziratait: Paris. 7912, sec. XV (*G*), cod. Armamentarii Paris. 26 sec. XV (*H*, Marmostani szünát nem ismerem), Berol. 30, sec. XV (*I*), Berol. 31 (*K*). Marmostani hasonlítottam össze legelőször a pesti egyetemi könyvtár 31-ik számú Corvinedexét (*N*, p. 145 a) és két bécsi kéziratot: cod. 85, sec. XI (*L*) és cod. 3121, sec. XV (*M*). Ezen utóbbihoz legközelebb áll a plut. 38 cod. 18 jelű XV. századbeli codex Laurentianus. *g*-vel Geppert szövegét jelöltem. — Az életrajz czime: Incipit de captivitate Terentii *A*, Terentii Africi vita incipit *B*, Terentii Africi comici elegantissimi vita *C*, Natio Terentii secundum Paulum Orosium *M*, Paulus Orosius *Laur*.

6 Terentius — Kartaginensis om. *E*. — Terentius *L*. — Ter, afer (affer *BN*) genere extitit *BLMN Laur*. — Ter. genere Affer ext. *C*, Ter. genere affer (extitit om.) *F*. — affer-t ir Geppert is. — civis utáú vero van cartaginensis *M*. — *fuit* van a mondat végén *H*-ban, mely extitit-et kihagyja. — **7** Kartagine *ABCDEMN*, Cartagine *g*, Kartagine *L*. — Anibale *B*, Anibale *CN*, Hanibale *F*. — Terrentius *LN*. — **8** captivis om. *EN*, cum om. *C*. — eum fuerat *C*. — ligatus post terga man. *N*. — **8. 9** ante currum om. *E*. — **9** cum aliis captivis om. *LM*. — currus *F*. — illius] eius *F*. — illius] eius *E*. — pileatus *ADELN*. — sed e illius p. sequ. om. *F*. — **10** illi om. *BC*. — libertati *E*. — principis currum *g*.

cipis pileati sequerentur, et quia iste tam nobilitate quam etiam sapientia pollebat, hac libertate donatus est. Veniens vero Romam dum per aliquantum tempus ibi moraretur et videret populum ad theatrum concurrere, composuit quasdam fabulas, ut et populo placeret et eorum favorem sibi conciliaret. Sed multo aliter quam speravit evenit, nam exinde multos aemulos et invidos contra se habuit. Qui autem putant fabulas ipsius non constare metrica arte, mentiuntur, quoniam Priscianus et alii auctores in suis voluminibus hoc demonstrant. Etiam exemplum quod promunt ex eo demonstrant, cuius generis metri constat. Ipse autem Terentius in prologo primae fabulae poctam se nominat dicens: poeta cum primum animum ad scribendum appulit. Constant enim car-

1 pileatū *ABDELN*. — tam] tantam *A*, non tam *N*. — **1. 2** quam sap. poll. *EFM*, quam sap. etiam poll. *L*. — **2** hac] ac *E*. — **3** temporis *C*. — **4** currere *F*, convenire *M*. — composuit *L*. — quosdam *N*. — ut et ipse populo placerent *M*. — placerent *DL* (és *I?*) *g*. — **5** conciliarent *g*, conciliarent *L*, concederent *F*. — perseveravit ei *N*, seperavit *F*, speraret *g* (és *I?*) — **6** exinde] ex hiis *EH*. — multos et (etiam *H*) inimicos contra se *F*. — multos invidos et aemulos habuit *M*, multos em. et inv. hab. contra se *F*. — multos invidos et aemulos *N*, m. inv. ac em. *g*. — putabant *M*. — **7** illius *EF*. — stare *GI*. — mentiuntur] pessima opinantur *E*, pessime opinantur *H*. — priscianus *N*. — **8** hec *N*. — etiam] et *M*, etiam et *CN*. — **8. 9** promunt ex eo demonstrant cuius om. *E*; etiam exemplum quod promunt, ex hoc demonstrant, quo genere metra constant *g*; etiam exemplum qui pronunciant, et eo demonstravit, cuius generis metri constat *F*. — **9** promunt] ponunt *M*. — quod ex eo pr. *B*. — ex eo] ex eo quod *N*, ex hoc *g*. — demonstrat *CDG*, demonstrant *M*. — generis *CFGKMN*. — metra *K*, metrico scilicet *E*, om. *N*. — constat *F*, constant *CDKMN*. — quo genere metra constant *g*. — *E*-ben ezen helyhez a következő jegyzet van csatolva: Quoddam metrum denominatur ab inventore, ut metrum sapphicum; quoddam a materia, ut metrum heroicum, elegiacum; quoddam a numero pedum, ut penthametrum, exametrum; quoddam a numero pedum duplicato, ut dimetrum iambicum, quia ibi scilicet sunt plures iambi. Et est iambus pes constans ex prima brevi et secunda longa, iambo brevis insita longe. Penthimenicus quinque sumitur pro modietate versus continens quinque pedes quo dicitur penthimenicus spondeus quoniam constat ex duobus spondeis et sillaba vel ex datilo spondeo et sillaba. Sed penthimenicus heroicae quo et dactilica dicitur constat ex duobus dactilibus et longa. Et dicitur dactilus pes heroicus quia hoc pede antiqui facta heroum scandebant. — **10** autem] namque *F*, idem *M*. — prolongo *N*. — se poctam *M*. — memorat *K*. — **11** ut pr. *N*. — cum om. *L*. — animum om. *CLN*. — ad scribendum appulit om. *ACDEN*. — ad scrib. animum *F*. — apulit *B*. — eius carmina *M*, carmina ipsius *E*, carm. eius *C*.

mina illius iambico metro. Recitator vero istarum fabularum non ipse Terentius extitit, sed Calliopus quidam, clarissimus vir ac sapientissimus, cuius ope et sustentatione ac etiam familiaritate ipse utebatur, quo tali viro recitante maiorem eius fabulæ captarent favorem.

IV.

A névtelen scholasticus (Laurentius?) életrajza.

Brevis descriptio vitæ Terentii poetæ comici et præambulus sermo scholastici cuiusdam explanantis fabulas sex comediarum eiusdem.

Quamvis Terentii probatissimum opus satis illum commendet, cum a fructibus arbor et ab opificio opifex laudem aut vituperium me-

1 iambico metro et aliis pedibus *M.* — constat vero carmina ipsius esse iambico metro, licet non uniformi constant *F.* mire a II. számú életrajzból egy hosszú passus (*Prologi vero-tól Perinthia-ig*) következik, melynek eltéréseit a maga helyén adtam. — Suarum fabularum rec. *F.* — isto *T. N.* — **2** Terr. *N.* — extitit *Ter. L.* — Calliopus *CDEN*, Calliopus *M.* — quidem *F.* — carissimus *L.* — vir *om. N.* — vir ac sapientissimus *om. F.* — sapientissimus *L.* — **3** opere *CF.* — et] ac *IL, om. g.* — subat. *N.* — ac etiam] nec non et etiam *B.* etiam *C.* et *E.* etiam ac *I.* ac *g.* — ipsum *N.* — ipse Terentius t. *M.* — utebatur *C.* utebatur *Hg.* — **4** quo] quoniam *F.* — tali viro *om. D.* — tali] tibi *N.* — viro] meo *F.* — fabelle *F.* — caperent *MN.* — Favorem után *ABCDEFN* esekély eltérésekkel így folytatják: Fabula prima Andria vocatur eo quod quædam femina nomine Crisis de Andria insula Græcorum Athenas venerat, cum qua et Glycerium que et Passibula vocabatur venit; — *M* így: Illustris tamen poeta novissimus Franciscus Petrarca aliter de hoc Terentio sensit, ut patet eius epistolam intuenti, — a plút. 38 cod. 18 jelű codex Laurentianus így: Franciscus petrarca aliter de Terentio sentit, sicut eius presens monstrat epistola.

IV. Ezen dolgozat elejét (a meddig t. i. életrajz) a következő codexekből közölte Geppert p. 47. 48: Cod. Paris. 7907 A, sec. XV (*A*), Cod. Paris. 7907, sec. XV (*B*), Cod. Armamentarii Paris. 664 (olim 25) sec. XIV ex. (*C*). — Dudik Iter Romanumjában (I p. 258) felemlíti, hogy a Vaticanában a cod. Reg. 1875-ik számú codexben (chart. fol. min. sec. XV) van egy: Brevis descriptio vitæ Terentii poetæ comici et præambulus sermo scholastici [így, nem *schol.*] cuiusdam explanantis fabulas sex comediarum eiusdem. E codexet (*V*) 1879-ben Rómában egy pár helyen magam is megtekintettem, de nem tartottam érdemesnek végig összehasonlítani. — A cím *g*-ben (Geppertnél) hiányzik, *B*-ben: Vita Terentii, *A*-ban így hangzik: Ad emonstrationem ingressus et progressus atque connexionis tam actuum quam scenarum sex comediarum Terentii poetæ opus breve et scholasticum incipit feliciter. — **8** Terentium poetam comicum quamvis probatissimum eius opus satis commendat *A.* — A kéziratok mindig *Terentium* írják *Terentius* helyett. — **9** et *om. g.* — ab *om. V.* — aut] et *g.* — opifex iuxta excellentium bonitatis preconiâ et laudes mereantur *A.*

reantur, ipsius tamen quam breviter vitam ita pertranseo. Post eversam Cartaginem et fere totius Africæ populi excidium Scipio, cognomento Africanus, triumphans Romam ingressus est. Terentius qui postea comicus, ex nobilibus Cartaginiensium captivis pilleatus, quod insigne indultæ sibi libertatis fuit, triumphantem post currum secutus est. Tantum illius animo partitor munerum deus vim et decus carminis comici impressit, ut nedom Plantum, Ennium, Nævium et alios huiusmodi poematum priscos artifices æquaverit, sed etiam illos anteivit. Posteris quoque ne

1 quam brevissime? — ita transcurro *A.* — **1.** **2** eversam — populi *om. V.* — **2** Cartaginem *g.* — totius populi Libies *A.* — **3** Ter. autem qui *A.* — **4** ex] qui ex *V.* — Cartaginiensium *A.* Carthaginiensium *g.* — **5** fuit *om. C.* — sequutus *H.* — tantum *g.* — **6** animo] ori atque lingue *A.* — numerum *ABCvg.* — vim] vini *g.* — **7** Ennium Nævium *om. B.* — Nævium *C.* Nævium *A.* — et] ac *C.* — huiusce poematis *B.* — poematum *om. CV.* — **8** priscos *om. AV.* — illos *AV*-ból való. — Anteivit-től kezdve a kéziratok már nem egyeznek többé. *A* így folytatja: in opere sex comediarum quas descripsit in quibus nunc fuisse patet argumentis et prologis in principis et ante descriptiones comedie partialis. — Prime comedie argumentum incipit: *Sororem* etc. Prologus vero: *Poeta cum* etc. Est autem argumentum brevis et narratoria oratio totius comedie materiam complectens, prologus vero quem licet Terentius confecerit per Calliopium tamen eius recitatorem videtur descriptus, nam in comediis lex est, ut nunquam autor ex sua persona, sed ex alia semper loquatur. — Fit autem prologus contra emulos ad commendationem operis et ad populi Romani atque auditorum captandam benivolenciam; verum quia cuiuslibet comedie tam actus quam scene inter se connexionem atque continuationem habent ita quod scena precedens secundum situm et ordinem sui ex alia pendet, immo quadam gradatione rerum et verborum alia ex alia eliminatur (*obv.* eliciatur). — Hec tamen dependens et continuatâ connexio ex prima scenarum inspectione etiam ingenii habentibus spiritum et robur poeticum sese non offert, immo ultra versuum contexturam et sententiarum intelligentiam literalem aliqua exterius sumenda sunt, poete namque officium nusquam est seu historie aut fabule ordinem res describendo observare ad plenum. Hanc ob rem in capitibus cuiuslibet scene continuationem dependentie et connexionem unius scene ad alteram brevissimis sermonibus annotabo. — Fol. 159. pedig ezt olvassuk: Breve et scholasticum opus ad emonstrationem ingressus atque progressus et connexionis tam actuum quam scenarum sex comediarum Terentii poetæ Afri explicit feliciter. — *A C* codex *anteivit* után a következőképen folytatja: Cum igitur Terentius more servato poematum non penitus res ut factæ sunt, sed illas prout verissimile est gestas fuisse describat, plerumque ex actu ad actum *stb.* p. 45, 1 így tovább, úgy mint *B*, kivéve hogy p. 46. 8. 9 hiányzik benne

comedias tentarent scribere aut scriptas in publicum ederent suarum magnitudine deterruit. Cum igitur Terentius ut de parte inventionis sileam, tanquam insignior in parte elocutionis inter comici carminis Latinos poetas admittatur, quod suae laudis et commendationis abunde est, nunc ad facilitatem subiecti operis quam brevissime possim praemittam, quid poeta? quid comedia? qualis sit stilus comediae? quae causa scribendi comediam? quid argumentum comediae? quid prologus? quid actus? quid scena? quot partialis comediae sint regulares actus? quot scenas singulus actuum et quot personas colloquentes scena admittant? cur argumentum antecedit fabulae narrationem? quamobrem recitatori fabulae prologus ascribatur? quare in plausu atque gaudio omnis comedia finem sumat, licet exordium ceperit aliunde? quis comicae scientiae finis? et tandem eui parti philosophiae attribuatur?

Cum itaque inter oratorem et poetam hoc maxime intersit, quod orator sermonem lege metri solutum eloquitur, poeta vero pedibus temporibusque et sillabis dimetiens carmina modulatur, poetam sic describo, quod est vir bonus sub numeris dicendi peritas. Poetae bonitatem quatuor emonstrant: natura, artes, vita et mores; peritia eius in eloquentia artificiosa consistit, et eloquentia in quinque: inventione, dispositione, elocutione, memoria et pronuntiatione; finis autem est persuadere aliquem ad delectationem vel utilitatem.

Comedia, cuius sum habiturus sermonem, est metrica rerum descriptio privatarum et inferiorum personarum humili stilo procedens. Qualitas namque comici carminis est humilis character quotidiana locutioni affinis. In comediis enim Terentius humilem stilum secutus est pro qualitate negotiorum et personarum, nam personae villicae et populares simplicitate gaudent et ab eis nihil altum debet requiri.

Causa scribendarum comediarum olim fuit, quippe Romani prisca institutione per tres ordines sive status divisi sunt. Primus ordo senatorum, qui rem publicam auctoritate et consiliis regerent; secundus ordo Quiritum, qui rebus bellicis insistentes armis dominia rerum urbi quaererent et quaesita pariter tuerentur; erat et tertius ordo populi, qui laboriosis generibus operarum ab elementis eliceret omnia vite et usui animantium opportuna. Poetae ergo attendentes populum fere incessabili laborum

ac cetera — opportuna, p. 46, 10—13 pedig *Quorum — consecians*. — A Vaticani kézirat B-vel tart, kivéno hogy p. 41, 8—42, 2 *Posteror quoque — deterruit hiányzik benne*.

2 deterrivit B. — 4 latinus B. — 5 ad fac. subj. operis] generaliter et V. — 8 partialis B, partiales V. — 9 scenae sing. V. — 9. 10 admittat V. — 21 aliquid B (V is?). — 28 quippe B (V is?). — 33 operarum V, operatum B. — 34 oportuna B (V is?).

assiduitate protritum atque gravem et nullis aut parvis admodum voluptatibus relevari, fabulas commentum sunt fingere et illas Romano populo ad ipsius aures demulcendas et animos oblectandos recitare.

Verum quia unaquaeque comedia tribus tantum partibus perficitur: argumento, item prologo et narratione materiae, adicio cum praemissis, quid sit argumentum, quid prologus atque narratio. Argumentum est res ficta per poetam fieri quae tamen fieri potuit. Vel aliter: argumentum breve quiddam praemissum operis initio, in quo tota subsequens materia praebatur. Prologus autem est praefatio ante ceptam narrationem operis ab autore praemissa seu ab alio vicem eius exequente ad aemulorum confusionem et captationem benivolentiae auditorum inventa. Sed narratio est extensa materiae descriptio per actus et scenas rite distributa. Actus vero dicitur portio altera quaelibet quinque partium comediae derivans ex se aliam vel descendens ex alia portione. Ordo quippe actuum sic se habet, quod primus a nullo, sed a primo secundus descendit, ut super prima comediae primo actu dicam.

Scena est portio actus multarum aut solius personarum solitariam vel alternam ostendens prolocutionem cum gestibus, et licet scena vere dicatur umbraclum habens cortinam protensam a quo emittantur personae quae loquuntur vocem recitatoris imitantes, scenam tamen hic recte accipio pro mutatione personarum respectu scenae praecedentis. Plerumque scena solius personae proloquium habet, sed in prospectu aliam contingit proximam adesse; regularis tamen numerus personarum quaternarius est atque infra; si autem supra progrediatur, hoc rarissime nec absque ratione contingit, prout in scenis excedentibus quaternarium latius annotabo.

Argumentum fabulae ideo narrationem antecedit, ut cum lector comediae ad illud magnum opus accesserit, ipse partes eius distincte cognoscat quae sine praemissione argumenti confusae et informes primario apparent. Cur apud comicos moris sit usitati recitatori comediae prologum ascribere, super prologi explanatione dicetur.

Sumit equidem finem omnis comedia in gaudio et plausu, quamvis illam liceat a quacunque animi passione exordiri. Nam cum genus comicorum sit duplex, vetus scilicet, et novum quo indistincte quaeque singulorum vitia carpuntur, vetus autem quo res iocosa ac ridiculae con- finguntur ad ingerendam animis laetitiam et populi aures permulcendas, rite oportuit finalem actum comediae, in quo ad pacem et concordiam reducuntur quaecunque in primis quatuor actibus sub discordia fuerunt et tumultu.

12 per actum B [V-ben mi van?]. — 15. 16 primo comediae B [V-ben mi van?]. — 36 permulc, V, premulc. B.

Finis autem comicæ artis duplex: privatus, scilicet poete delectatio, publicus, tam populi Romani quam cuiusvis alius audientis et legentis utilitas, qua unusquisque cuiuslibet ordinis clare videt et cognoscit, quid vitare debeat recte vivens quidve sequi. Si enim perspicaces oculi mentis humane comediarum Terentii orationum venustatem et maiestatem sententiarum percipiant sub apparatu humilis characteris, ferme totum decorem eloquentiæ nedum illis inesse comperient, sed transparens speculum et exemplar morum insigne iuxta quemlibet hominum ordinem citra rerum dominos perlustrabunt. Quapropter artem comicam merito scientiæ moralis partem esse ratus sum. Quascunque in singulis sex comediarum personas tanta sermonum modestia et operum æquitate poeta instituit, ut quasi sagittator ad signum aciem oculorum et nervos ut virtutem intendat. Ars namque illa mixtim tam eligibiles quam fugiendos mores describit, illos ut quasi semitam ad virtutes quisque sectetur, istos ut tanquam præcipitium ad vitia evitet.

Verum quia ultra iam præmissas annotationes, quæ ad comici dictaminis intelligentiam subservire videntur, me quatuor omisisse sentio, illas superioribus annectam: Cur scilicet comicus ante fabulæ inceptionem ex tot deis gentilibus aliquem sive Musam non invocet? Secundo, quare versus comici invicem collati ut frequentius pedum et sillabarum ambulent numero inæquali? Tertio, infra quantum aut supra pedum numerum recta scansio versus comici comprehendatur? Quarto, quot et qui ex centum et viginti quatuor pedibus metricandi reddant legitimos versus comiciæ?

Sane quia poeta comicus est, quem scribendis fabulis nec grandiloquum nec mediocre sed humilem stilum sequi decet, cum personas simplices ac rusticas et earum facta describat per orationes quotidianæ locutioni vicinas, abusivum, imo ridiculum videretur, si Iovem vel Phebum aut Bachum sive ex Musis aliquam invocaret.

Si enim Cordubensi Lucano heroum et illustrium personarum gesta metricè scripturo Cæsar Nero adhuc mortalis et vivens invocatus sufficit, quanto magis Terentio satis esse debuit per Calliopium impetrasse favorem ac benivolentiam nedum populi Romani sed sædillum curulium et virorum ferme omnium, qui tunc Romæ amplissimis dignitatibus fungebantur. Nam licet pro illis rebus scribendis quas infra nos natura locavit celestes deos qui supra nos sunt nusquam decent invocari, nisi cum aliquid ultra humanam possibilitatem requirimus iuxta Horatium «nec deus

17 omisse B, V-ből innen már nincsenek jegyzeteim, csak azt írtam fel magannak, hogy sok hiányzik belőle. — 28 imo B. — 36 deceant B. — 37 Oratium B.

intersit nisi dignus vindice nodus acciderit», poetis tamen, utpote Virgilio, Ovidio, Statio et hisce æqualibus, qui de rebus utriusque mundi machinæ grandiloquo stilo modulantur, congruit deos et quampiam Musarum dictaminum exordiis invocare.

Quare autem versus comiciæ inter se collati pedum et sillabarum impare numero ambulent, duæ rationes concurrunt, quarum prima eadem est in comico carmine atque heroico. Nam licet heroicum proprie solos dactylum et spondeum admittens, si sex dactylis conficiatur, usque in numerum octodecim sillabarum augetur, sed si constet ex spondeis, tantummodo ad duodecim sillabas extendetur, — verum quamquam soli dactylus et spondeus, ut præmissi, proprie carmini heroico tanquam præcellenti ac nobilissimo conveniant, alii tamen pedes ex auctoritate poetica admittuntur, scilicet proceleumaticus, dummodo reducibilis sit ad accentum spondei ut abiecte. Item iambus in diversis sedibus per cæsuras, trocheus insuper sedem aliquando sextam occupat, ut ibi sunt nobis dulcia poma, licet sillaba ma, ut quidam existimant, longo accentu proferatur; lex enim metrici accentus est ex longa duas breves fieri, sed ex duabus correptis nunquam fieri longam; findi namque solida possunt, verum scissa nunquam solidantur.

Si igitur versus exameter et heroicus tam præcisus tanque regularis modo octodecim sillabis abundat, modo ad duodecim tantum contrahitur, nihil mirum si versus comicus impare sillabarum numero et pedum varietate nunc contractior nuncque productior videatur. Qui licet præcipue ac frequentius iambo constet, duplices habente sillabas, brevem scilicet et productam, versui tamen comico accidit pes trocheus et iambo contrarius. Anapestum quoque ac spondeum et tribacum nec non ex quatuor peonibus unumquemque recipit sedibus indistinctis, unde minor numerus pedum in singulari versu comico senarius est, maior autem novenarius secundum rectam scansionem.

Ex versibus itaque iambicis liber comediarum Terentii per tot secula retroacta usque in præsens variis scriptorum manibus scriptitatus si forte sillabarum aut dictionum superabundantiæ et defectui subiacet, quispiam non miretur. Si tamen pauca superius annotata dispenses, facilis erit emendatio comici carminis apud te artis metricæ eruditum.

Sane mira arte et ex industria Terentius more servato poetarum non penitus res ut factæ sunt, sed illas prout verisimile est gestas fuisse describit, sicut nec ex professione tenetur, immo plerumque ex actu ad

8 dactylum B. — 14 ut avetat B. — 18 fundi B. — 26 et ambo B. — 30 Terentii utân talán constans vagy hasonló valami esett ki. — 36 verisimile B. — 37 imo B.

actum, et de scena ad scenam, rerum et verborum facta digressione se transfert. Unde fit ut finalis egressio actus vel scenæ præcedentis nexum continuationis ad sequentem vix habere censeatur. Præsumunt enim tam actus quam scenæ pro sui ingressione aliquid extra continen-
 5 tiam textus, quod in verborum compendio prænotetur actuum et scenarum initiis, clariores utrique legentibus proderunt et uberiore animos delectatione perfundunt. Quam ob rem in singulorum tam actuum quam scenarum primordiis et ingressiones continuationesque ac cetera quæ
 10 ad facilem intellectum libri prodesse dispexi opportuna conscribam. Quorum conscriptione literales sensus, pro quibus recte excerptis ingens animi studium et corporis frequens labos exiguntur, e facili quisque eliciet, præsertim quia adiacentis textus constructum ordine adiciam
 15 quem argumentum vocat et sui ipsius actum essa fatetur, alium quem prologum appellat et illum ex industria Calliopo recitatori ascribit, primæ dico quod argumentum comedie incipiens: Sororem falso etc. brevissime continet partes quinque, penes quas in ipsa comedia totidem actus habentur, totam materiam comedie diffuse et artificiose
 20 extendentes. Ideo autem inventa est a poetis argumenti præpositio, nam si lector improvisus non audita materia ad illud magnum opus accederet, ita eius animum turbaret, quod quid legeret ob confusionem nesciret et partes materiae quæ essent in primo loco expectaret in secundo, vel quæ in secundo essent sibi putaret dictas in primo. Sed cum lector
 25 cognoverit præambulo argumento breviter comedie materiam, levius discernet singulas partes illius in ipso opere diffuso. Argumentum autem Sororem falso etc. ob nimiam sui brevitate latiore explanatione eget. Quæ ex ipsius diffuse fabulæ actibus simul sumptis a studioso lectore elici ita potest... Hæc autem fabula prima a Glicerio quæ de Andro insula
 30 esse putabatur, nominata est Andria, quæ Andria non erat, sed filia Chremetis, civis Atheniensis. Sequitur ergo diffusum argumentum Publii Terentii Afri poetæ comici in Andria.

9 oportuna B. — 13 diffusum B. — 19 diffuse B. — 21 accederet B. — 26 diffuso B. — 28 diffuse B. — 29 potest után az Andria tartalma következik. — 31 diffusum B.

V.

A Petrarca-féle életrajz.

De Terentii vita in antiquis libris multa reperiuntur, plura etiam in modernis, scripta per varios scolasticos rerum ignaros eoque veris falsa: iscentes. Illud primum rei totius ac maximum fundamentum multi ponunt, Carthaginiensem patria fuisse Terentium, quod haud
 5 dubie verum est, sicut epitaphium eius clare indicat. Quamvis hoc ipsum quidam negent, ut inferius patebit. Ceterum et qui hoc dicunt vero huic falsum illud implicant. Dicunt enim Scipione Romam redeunte eversa Carthagine et Hannibale interfecto hunc Terentium inter
 10 ceteros captivos solutum et pileatum incessisse post triumphalem Scipionis curram. Quæ res multipliciter a veritate semota est. Nam imprimis Scipio Carthaginem quidem vicit et tributariam fecit, non evertit tamen ipse Carthaginem, sed nepos eius adoptivus Africanus minor, Hannibalem præterea bello vicit fugavitque, sed nequaquam interfecit,

V. Az általam összehasonlított kéziratokat a következő betűkkel jelöltem: C (Cod. Vindob. lat. 3226), M (cod. lat. Musei Nationalis Hungarici nr. 265), P (cod. Paris. Bibl. Nat. nr. 8193; Geppert p. 48 tévedésből 8191. számúnak mondja), R (cod. Vindob. lat. 3210), V (cod. Vindob. lat. 3121). Végre W Terentiusnak Westerhovius-féle kiadása. P-nek váriánsait Omont Henrik úr és Geppert collatiói szerint közlöm; a többi kéziratot magam hasonlítottam össze. Geppert kiadása (N. Jahrb. Suppl. XVIII. p. 48–50) a párisi kézirat és Westerhovius kiadásán alapszik. Ritschl az életrajzot csak a Westerhovius kiadásából ismerte. — Címe: Franciscus Petrarca super vita Terentii (C). Hec inveniuntur scripta de Terentio in multis libris licet alius aliud dicat in hunc modum. — Epistola illustris vatis dni. Francisci Petrarce (V). Pub. Terentii vita de dictis D. F. Petrarca, quæ est in Editione Mediolanensi Annæ 1476 (W). A többi codexben a cím hiányzik. — 2 plurima Geppert szövege (g). — 2 scholasticos W. — ignaros rerum M. — et ign. v. CR. — 4 miscetur W. — totius MPg. — ac max. om. W. — Kártag. C, carthaginiensem M, cartaginiensem V, cartaginiensem R. — 5 Ter. omni. CRV. — 6 epyt. MR. — clare om. V. — 7 negent quidam Pg. — ceterum W. — 8 illud id C. — 8. 9 revertente W. — redeunte Romam C. — 9 versa V. — Karthagine C, cartagine RV. — et omni. CW. — interfecto Annibale W. — Hannibale CMHg. — 10 ceteros W. — pileatum R. — 11 multipliter M. — in primis PWg. — 12 quid. Carth. R. — Scipio — fecit om. V. — tributariam M. — 12. 13 tamen evertit R. — 13 ipsam CRVW. — Karthaginem C, cartaginensem V. — affric. CR. — 14 hannibalem CMPHg. Annibalem W, Hann. V. — vicit belloque fugavit C, vicit bello V.

nempe qui victus in Asiam profugit et sub Antiocho rege Syriae militans consilio atque opera sua et regis potentia novam cum Romanis denuo bellum gessit. Quae historia omnibus qui in talibus ingenium exercent, planissime nota est. Deinde Scipionis triumphantis currum non hic Terentius pileatus prosecutus est, sed alter huius nominis, Romanus civis, et, ut Valerius Maximus testatur, praetoria familia ortus et inter paucos senatorii ordinis splendidus. Qui etiam post id tempus, tunc scilicet cum Scipionis frater accusatus est, Romae praeturam gessit. Hic ergo triumphantis currum Scipionis prosecutus est, pileo capiti imposito, quod donatae libertatis signum erat. Quatuor milia siquidem Romanorum civium, qui bello Punico capti erant et in servitutem redacti, victor Scipio liberatos in patriam reduxit, inter quos fuit hic Terentius, de quo dixi, vir tam memor accepti beneficii tamque singulariter ante omnes gratus, ut per omnem vitam liberatorem suum Scipionem omni obsequio ac patroni debita veneratione colerit. Triumphali autem die post eum pileatus incessit, hoc est liberti habitu, quasi per illius viri virtutem se libertati redditum populo Romano pileo testante denunciavit; quae omnia apud Titum Livium celeberrimum historicum nota sunt. Sed minus miror scolasticos hoc errore correptos, cum Paulus Orosius hoc scripserit, de quo admodum mirarer, nisi quod interdum magna quoque ingenia et in multis occupata et inter difficultates erecta equorum instar propter incantam securitatem in plano cespitant. Identitas nominis, ni fallor, errorem fecit, quod scilicet uterque Terentius. Sed circumspiciendus

1 qui — rege *om. V.* — antiocho *PRg.* — sirie *CMPg.* — 2 atque et *C.* — 2. 3 bellum denuo *RW.* — 3 belum *C.* — gessit] inivit *C.*, gessit aliter inivit *R.* — hystoria *R.*, ystoria *M.* — 4 plenissime *CRV.* — curr. triumph. *V.* — 5 pileatus *CPR.* — n. zoenus *e. M.* — 6 familiam usus ortus et *C.* — ortus est et *RV.* — 7 cum] quum *W.*, quoniam *C.* — 8 est Romae, *W.* — Romae] Nonne *C.* — ergo] enim *CRV.* — 9 pileo *CPRg.* — capite *M.* — 10 milia *W.* — 11 servitudinem *C.* — 11. 12 libertos *R.* — 13 vir] et *W.* — tamen *CV.* — memor *om. V.* — beneficii accepti *W.* — tanquam *M.* tanquam *V.* — 15 patronum *C.*, patrociniis *MW.*, patronum *R.* — cum ven. *M.* — debita reverentia et veneratione *CRV.* — recoluit *C.* — 16 pileatus *CPRg.* — incessit *om. P.* — iverit pil. *MI.* ivit pil. *V.*, pill. ivit *C.* — est *om. V.* — est in lib. *C.* — liberti] patroni *V.* — 17 pileo *CPRg.* — den. pil. test. *V.* — 18 aput *CR.* — hystoricum *M.* — sed] et *g.* — 19 scholasticos *W.* — correptos *M.*, correptos *R.*, deceptos *W.* — horosius *MRV.* — 20 nisi que int. *CMPR (?)*. — quoque *om. CRH.* — 21 et (*in elotti om. V.* — erepta *CV.*, errepta *R.* — 22 pr. incantatem sec. *M.* — cespitant *g.* — idemptitas *CR.* — id. que nom. *M.* — 23 quod] quia *g.* — Ter. nominatus est *C.*

homo non vidit, quod se oculis ingerebat, imprimis diversitatem cognominum, quae ad discretionem nominum sunt inventa, quod scilicet ille Terentius Culleo, hic Terentius Afer, ut tituli huius operis indicant; ille Romanus, iste Carthaginiensis; ille e servitute in libertatem, iste autem contra e libertate in servitutem ductus; ille senator, hic poeta; 5 ille iam senior, hic puer eo tempore, quo a Romanis ducebatur captus est, in qua captivitate ob elegantiam morum ad magnorum venit amicitias utque ait Eusebius in libro de temporibus, ob ingenium et formam libertate donatus est. Inter tot ergo diversitates fallere una non debuisset identitas. Hic sane Terentius, de quo agimus, a principio servitutis suae fertur a Terentio quodam Lucano emptus, a quo et nomen ipsum potuit fortassis accipere, aliter antea dictus apud suos. De hoc tamen praeter coniecturam nihil habeo. Id quod constat, Latinas litteras Romae didicit ad poeticam pronus et praecipue comœdiam, quo in genere facile, ut mihi videtur, omnes ante se vicit; nam sequentes etiam a 15 scribendo deterruit, nec fere quem noverim comœdiae scriptor clarus post Terentium fuit. Scripsit comœdias forsitan plures, sed quae in manibus habentur, sex sunt, quae per ordinem hoc volumine continentur, quamvis ordo ipse non in omnibus voluminibus unus sit. Utcumque vero sint aliae, ubique prima omnium est Andria, quam comœdiam pri- 20 usquam aedilibus venderet, ut Eusebius idem ait, Caecilio multum se miranti legit. De materia comœdiarum loqui prolixum est, de expositione prolixius; sed cuiusque materiam in argumento eius perbrevisiter

1 quod] quomodo *M.* — se *om. CRV.* — in primis *Wg.* — 2 scil. quod *V.* — quod] quia *g.* — 3 culleo *RW.*, culco *V.* — affer *CR.* — operis huius *CMR.* — 4 iste] ille *CR.* — Kartaginiensis *C.*, cartaginiensis *R.*, cartaginensis *MPg.*, cartaginensis *V.* — ille] iste *C.* — e] de *Pg.*, ex *V.* — serviute *M.* — 4. 5 in libertatem — in servitutem *om. C.* — 5 e] de *Pg.*, *om. V.* — libertatem *V.* — ductus] redactus *R.* — 6 senior] senior eo *W.* — 7 est *om. V.* — devenit *RV.* — 7. 8 morum devenit attias amicitias magnorum utique *C.* — 8 in *om. MPWg.* — 9 libertati *RV.* — tot *om. M.* — ergo *om. W.* — 9. 10 f. n. deb. una ydemptitas (identitas *V.*) *CRV.* — 10 de quo agimus *om. W.* — de quo hic ag. *C.* — 10. 11 a pr. inventus *W.*, talán helyesen, v. ö. a Vita Ambrosiana-nak «puer captus . . . et emptus» szavaít. — 11 emptus *W.* — 12 fortasse potuit *W.* — fortasse *PW.* — 13 nichil *CM.* — habeo nihil *W.* — idque *C. CR.* — litteras Latinas *W.*, qui lat. litt. *C.* — 14 didicit Rome *V.* — comedia *M.* — 16 quem] queque *M.* — 17 forsitan *om. M.* — 17. 18 hab. in man. *W.* — 18 ord. suo in volumine *V.* — 19 ipse ordo *W.* — utrumque *C.* — 20–22 quam — legit *om. V.* — 21 Andria] Andria vel Eusebius *V.* — 22 est *om. C.* — 23 sed] et *g.*

comprehensam lector inveniet; expositionem studio et ingenio molietur. Genus poematis, ut dixi, comicum, carmen iambicum, sed varium. Iambi enim materiae comicae apti sunt. In comædiis quidem nusquam auctor loquitur, sed introductae personae, quem morem hic ad prologos trans-
 5 ferre nititur, quibus scribendis aemulorum invidia causam dedit. Respondendum enim erat, ne forte procacitas gloriam mereretur infamiamque modestia. Horum vero stimulis ac vocibus agitatus fertur Athenas peti-
 10 Romam remearet, sarcinulis et comædiis, quas ibi scripserat, in navim impositis ipse terrestri itinere Patras perrexisse, unde brevi trans-
 15 publice. Periisse certe eum in Arcadia ipso eodem teste Ensebio notum est. Et in primis quidem quatuor comædiis Andria, Eunuchus, Heautontimorumenus, Adelphis, Menandrum comicorum principem Graecorum imitatus creditur, quod et rubricae innuunt vetustissimorum codicum, quam partem scripturae, quia plus confusionis quam lucis habere
 20 visa est, sciens omisi; innuunt et prologi quidem in reliquis duabus

1 expositio CR. — molietur C; molletur V. — 2 Genus] unius V. — ut dixi comicum om. W. — com. est carmen C. — poem. carmen comicum ut dixi iambicum V. — iambi] iam R. — 3 mat.] mere CV. — comicae om. MV. — auctor RV. — 5 nitetur V, om. C. — causam] tamen M. — 7 stim.] famulis V. — ac] et CV. — 9 aliquantum CR, aliquid (V?) W. — temporis R. — v. comp. sui R. — 10 Romam om. CRV. — cum sare. W. — ibi om. V. — 11 inpos. C. — terrestri C. — perrexit CRV. — ut inde C, unum M. — unde in brevi V. — 12 Ubi MW. — expectante M. — 13 circa] certa M. — Malliacum CM, Illyricum W. — permotus W. — 14 Stymphalim W, stiph. C. — in archadiam CMRVW, in arcadiam P, talan in Arcadia-t kell irni a Vita Ambr. nyomán. — discessisse R, decess. W. — defunctus ac sepultus W. — 15 publice V. — publ. fuisse W, talan helyesen. — certe om. W. — archadia CMRV. — ipso eodem om. V. — 16 imprimis M. — quidem om. V. — com. scilicet Andria W. — 16. 17 Az Adelphi a Heautontimorumenos előtt van említve CPRVg-ben — Adelphé, Heauton. [sic] g. — Eutontimerumenon CM, Eutontimerumenon R, Hatuntimerumenos V. — 17 Adelphos CRV. — Menandrum C, Meandrum V. — 18 et om. CRV. — 18. 19 vet. cod. innuunt. Quin partem W. — 20 visum est CV. — obmissi C. — Innuunt in prologis quidam CRV; quidam van MWg-ben is.

Apollodorum Corinthium. Vendidisse eum Eunuchum suam fama est octo milibus nummorum, quod pretium ante eum nullus acceperat. Ad summam suo in genere poetandi tantus vir fuit, ut Hieronimus inter quatuor poetarum, duos scilicet Graecorum et totidem Latinorum duces quantum hunc nominare non dubitet, hoc ordine: Homerum, Virgilium,
 5 Menandrum, Terentium, quam sibi excellentiam non stili tribuit altitudo, qua a multis haut dubie et Menander apud suos vincitur et Terentius apud nostros, et quae in comædiis non modo non necessaria, sed plerumque etiam viciosa est. Quid ergo? Humanorum morum exacta notitia et ordo narrationis ab ipso etiam Cicerone laudatur et stili iucun-
 10 ditas et gratia. Sed super omnia, sive ut quibusdam placet, sola proprietas hoc facit; ut enim primo Aeneidis commento ait Servius, sciendum est Terentium propter solam proprietatem omnibus comicis esse praelatum, quibus est, quantum ad cetera spectat, inferior. Quod ultimum omnibus quos legere potui comicis excussis, Servii pace non approbo.
 15 Haec vel ad notitiam habendam vel ad errorem declinandum breviter de Terentio dicta sint.

1 Appoll. CMB. — Corinthium secutum C, Corincium R. — eum om. CR. — Eunuchum R. — 1. 2 viginti milibus nummorum W. — 2 nullus ante eum accepit V. — 2. 3 summum W. — 3 in om. W. — fuit vir V. — Hieronimus CMPV, Hieronymus W. — 5 dubitet hoc hodie omerum R. — 6 Meandrum V. — sibi] scilicet V, om. g. — stili] sibi P, soli V. — attribuit CBVW. — altitudo C, abtítulo P. — 7 quae a M. — haut] non W, haul PRVg. — apud R. — et om. C. — 8 apud R. — quae om. V, quia g. — 8. 9 non modo nec. s. pl. et viciosa inseruntur V. — 9 Geppert P-ből a „quod ergo hum.“ olvasást idézi és így adjá a helyet: viciosa est — quid ergo, quod hum. m. ex. n. et ordo n. ab ipso ec. Cie. laudatur — et stili. — A kérdőjelt Quid ergo után én tettem. — 10 narratio ab ipso in cicerone laudatus et stili M. — etiam om. MRW. — iocunditas MV, iocunditate CR. — 11 ac MPOg. — sed om. C. — sive om. W. — 12 haec W. — enim] nempe g. — comento V, commentario g. — 13. 14 prolatus g, propositum C. — 14 est om. CR. — quantum] quidem quantum g, exemplum M. — spectat ad cetera VW. — est inf. C. — 15 comicis] commentatoribus W. — Servii salva pace W. — V-ben excussio és pace közt öt-hat betűnyi spatium van. — 16 Haec] hel M. — habendum P, sumendum g. — ad om. V. — 16. 17 de Terentii vita dicta CPg. — 17 sint] sunt R, sufficient V, sunt Wg. — Az életrajz végén R-ben: Feruntur haec fuisse domini Francisci Petraeo.

VI.

A Sicco Polentone-féle egyik életrajz.

.. Attilium P. Terentius Afer secutus est. Huius de tempore discep-
tatio audiri inter studiosos magna solet. Bello quidem omnes Punico
ipsum, sed aliqui secundo, quidam tertio captum atque Romam ductum
5 putant. Proinde res Carthagenensis altius hoc loco repetenda est; neque
vero in presentia modo tollendum hoc ad dubium, sed alias saepe ac
multis in locis percommoda erit ista cognitio. Carthaginem igitur in
Africa urbem maximam opulentissimamque atque imperiosam fuisse
eandemque conditam a Didone pudica et magni animi femina et quae
10 vulgatissima est fama dicit et testimonio multorum constat. Annos
condita est Carthago ante Romam conditam duos et septuaginta. Eam
primo Birsam deinde Carthaginem appellatam ferunt. Impetrato enim
urbis condendae solo quantum bovis corium caperet, Dido haud qua-
quam femineo usa consilio tenuissimas in partes corio diligenter secto
15 longe maius quam crederetur loci spacium amplexa est. Gens universa
modo urbis ex nomine Carthaginenses, modo Pœni veterum Phœni-
cum lingua appellati sunt. Brevi namque urbs hæc, quæ nova esset et
inter Afros sita, cum virtute tum fortuna crevit mirum in modum, ade-
oque viribus, opibus, populo aucta est, quod non vicinos modo agros
20 sed urbes veteres etiam atque magnas ac pæne quicquid Africa contine-
ret vi metuque subegit. Adde, quod non contenta littoribus Africae in
Siciliam transiit. Mare inter utramque ubi est angustius haudqua-
quam multum supra centum viginti septem milia passuum interfluens
utriusque littora dirimit. Hinc Romanis belli gerendi causa primum cum
25 Pœnis orta. Nihil tum extra Italiam, nec quicquam ipsa in Italia inter
Padum flumen et Alpes tenebat Roma. Bellum autem indixit Pœnis,

VI. Ezen életrajzot a Bibliotheca Ambrosiana G 62 inf. jelű codexéből (sec. XV, A) és a római Bibliotheca Casanatensis egy codexéből (C) közlöm. — 2 Achilium A. — 2. 3 disputatio A. — 3 magno A. — omnis A. — 5 cartaginiensis A, cartaginenses C. — 6 in pr. tollendum modo hoc dubium C. — 7 in om. C. — percommoda C. — Cartaginem A. — 7. 8 igitur africanam urbem C. — 9 pudici A. — femina C. — quæ (que A) om. C. — 11 Cartago A. — sept. után C-ben megint annos an. — 12 prima C. — appellatam C. — impetrato C. — 13 condendi A. — 14 consilio A. — impartes AC. — diligenter A. — 16 cartaginenses A. — peni C. — 17 urbis C. — 18 afros A. — tum v. tum f. C. — 18. 19 adeo A. — 20 etiam om. C. — quicquid C. — affrica A. — 20. 21 cont. in metu subegit A. — 22 transit C. — 24 utrius usque C. — Huius Romani C.

quod illi capta Sicilia transire in Italiam cogitarent, hi ne transirent
prohibere omni studio nitentur. Italiae quidem Sicilia ad passus MV
vicina est. Anno igitur ab urbe condita octavo et septuagesimo supra
quadringentos ortum esse bellum primum Punicum T. Livius refert;
consules vero tunc esse Appium Claudium Appii Cæci fratrem et M.
Fulvium Flaccum A. Gellius scribit, Annos durasse primum hoc bellum
quatuor et viginti Græcus belli huius scriptor Polibius tradit. Pax tan-
dem Carthaginensibus fessis hac inter cetera conditione data est, quod
omni Sicilia omnibusque insulis quæ mediæ sunt inter Africam et Ita-
liam Carthaginenses excederent. Pacem hæc postea annos ad tres et 10
viginti Sagunto everso Hannibal violavit. Eo namque auctore, quod
iuvenis esset ferventis animi nec publico modo sed privato etiam odio
populi Romani hostis, secundum ad bellum ventum est, quod adeo varium
eventu et anceps fortuna gessit, ut qui vicit populus Romanus propius
periculo fuerit. Multis quidem atque maximis pugnis superior Hanni-
15 bal magnam Italiae partem annos prope sexdecim tenuit. Neque vero
dubium est futurum fuisse, quod Romanos domisset Hannibal, ni P.
Scipionis vis, virtus atque fortuna illum relinquere Italiam atque defen-
dendam ad patriam redire in Africam coegisset. Anno denique septimo
ac decimo postea quam secundum hoc ceptum est bellum, pacem ite-
20 rum impetrarunt Pœni. Tum conditione pacis qui Romani cives apud
hostes capti erant omnes libere dimissi sunt. Hos inter memoratur Q.
Terentius Culeo, qui Romanus civis atque senator triumphantem Sci-
pionem more maiorum, ne ingratus beneficii videretur, capite ad sig-
num restitute libertatis pileato sequutus est. Fuit Scipio iste ille qui 25
Africanus est postea Superior ob devictam Africam appellatus. Hanc
vero pacem annos durasse quidam etiam supra sexaginta, aliqui modo
quinquaginta scribunt. Imperii namque amissi dolor magnos Carthagi-
nensium animos incitavit tandem, ut contra fœdus ac temere moverent
arma. Unde ortum bellum est tertium, quo magna Carthago quadrien- 30

1 transire A. — transirent A. — 1. 2 ne tr. omni st. prohiberent. Italiae C. — 3 octavo C. — 3. 4 super(?) quatercentos C. — 4 esse om. C. — T. L. C. — refert A. — 5 vero om. C. — Ceti A, cæci C. — 6 factum A, om. C. — Gellius C. — 7 viginti A. — Polibius A. — 8 Cartag. A. — 9 omnibus ins. C. — affricam A. — 11 anibal C. — 13 romano A. — 15. 16 anibal maximam italie C. — 16 prope XVI A. — 17 domuisse A. — Hannibal C. — ni helyett M van A-ban. — 18 vis om. A. — defend. A. — 19 affricam A. — 20 ceptum AC. — 21 peni AC. — 23 terentius C. — 24 more more maiorum A. — 25 libert. rest. C. — 26 affric. A. — p. nominatus ob dev. afr. (appel. om.) C. — affr. A. — 28 dolore A. — cartag. A. — 30 cartago A.

nium obsessa captaque hostiliter ac funditus eversa est. Romanorum imperator hoc bello fuit Scipio Africanus Superioris nepos. Partam enim ob victoriam iste quoque Africanus e vestigio avi, sed Inferior ad Superioris differentiam appellatus est. Quippe fato quodam videtur actum, ut quam urbem avus secundo bello devicerat, eandem bello tertio nepos everteret. Hæc Punicis de bellis dixi, quæ vera et sunt et scribentium historias ac omnium peritorum testimonio approbantur. Terentium autem poetam nostrum, quem in præsentia memorandum habemus, Carthaginensem fuisse captumque bello Punico ac Romam ductum, et qui sunt docti fatentur omnes et quod habetur suum Epigramma testatur. Sed ita differunt aliqui, quod Romam, ut dixi, ductum ipsum et captum pars bello secundo, pars tertio esse putent. Eorum item qui secundo in bello conveniunt, alii quasi unus modo Terentius fuerit, velint esse illum ipsum qui Superiorem triumphantem Scipionem, ut dixi ac T. Livius memorat, pileato capite secutus est; alii nominis æquivocatione hos falli dicunt, quod haudquaquam unus modo, sed duo ita Terentii fuerint, ut ille Romanus civis atque senator, hic poeta et origine Carthaginensis esset; ille maturus ætate, hic puer; ille pacis conditione dimissus de servitute ad libertatem venit, hic bello captus de libertate ad servitutem ductus est. Nempe alium Culeonem, alium poetam isti, sed utrumque bello fuisse secundo et fatentur et volunt. Inventi quoque sunt (equidem istis assentior facile) qui Culeonem fuisse bello secundo, poetam vero tertio captum bello dicant, qua in re illud est maximum argumentum, quod suo in prologo poeta noster auctores haudquaquam uti æquales sibi sed uti superiores ac veteres nominat Ennium, Nevium, Plautum, qui et bello secundo viverent, et stante pace haud multos annos ante bellum tertium vita defuncti sunt. Enimvero Terentius poeta noster ætate puer tertio quantum existimant Punico bello captus ac Romam ductus est. Sibi autem quod in patria nomen, qui parentes, quanta parentibus fortuna domi rebus quietis essent, incognitum habeo; sed ipsum quæ in eo erant facies omnisque habitus corporis ac morum forma nobili e familia natum esse dicebant. Nihil erat in eo rusticum, nihil plebeium, nihil deforme, nihil denique quod per contumeliam et ludibrium criminari posset; ipsum modo fortuna

2 affric. A. — partham C. — 3 affric. A. — 6 sunt elött az et hiányzik A-ban. — 7 Terrencium (így mindig) C. — 9 cartag. A. — 10 omnis A. — 11 ipsum om. A. — 14 velint A. — 15 pileato A. — 18 cartag. A. — 19 conditione A. — 21 utrumque bello secundo fuisse C. — 29 captum A. — intra patriam C. — 32 ac] a A. — 34 possit C.

patriæ irata fecerat bello servum. Ea vero in calamitate, quæ magna esset, id solatii ac refugii habuit, quod servum ipsum Lucanus quidam, qui Terentius nomine vocaretur, homo locuples ac liberalis, emit. Puerum iste claro e fronte atque indole bona optimum habere ingenium coniectatus futurumque virum bonum et sapientem, si daretur doctrinis et artibus bonis ratus, litteris quasi filium erudiendum dedit eruditumque iuvenem libertate pro ingenii merito ac stili forma donavit, nomen quoque suum, ut Terentius appellaretur, imposuit. Hunc enim morem habuit Roma, ut qui servi essent, si præditi modo virtute aliqua viderentur, hi nomen familiæ dominorum haberent. Hinc enim, ut præteream alios, et quem peritum habuit Cicero servum Tiro Tullius, et qui Latinorum primus poeta fuit, Livius, quod esset M. Livii Salinatoris servus, appellatus est. — Scripsisse multa non memoratur Terentius noster. Scriptorum eius comediæ sex habentur modo. Earum in quatuor Menandrum, qui eo in genere Græcos omnes poetas excelleret, in reliquis, quæ duæ sunt, Echira et Phormio, Appollodorum poetam Corinthium imitatus est. Ordo illis certus est nullus, ubique tamen Andria prima est. Hanc recitante ipso priusquam ædilibus venderetur et audivit et laudavit magna eum admiratione Cæcilius. Eunuchum vendidit Terentius octo milibus nummum. Denique ut solent pauperes qui aliena sunt præsertim in civitate locati et virtute aliqua præditi, maledictis invidentium mordebatur sæpe. Ipse vero tum ut mdivolum linguas et oculos fugeret, tum ut studia Græca perquireret ac gustaret, navigavit Athenas. Urbs erat in Græcia tum illa quæ omnium esset laudatarum artium et doctrinarum paréns et antiqua sedes. Neque vero ibi perditus moratus est; redire quidem statuit Romam. Quas igitur habebat sarcinulas ac simul, quæ ceteris cariorea essent, scripta sua et quicquid librorum secum habebat, in navem imposuit; ipse autem navigandi tædio Patras terrestri itinere profectus est hoc consilio, ut tractu inde brevi in Italiam navigaret. Sed longe secus quam animo cogitasset, ut sæpe mortalibus accidit, res evenit. Navem quidem omnibus cum sarcinis ac scriptis turbatum mare circa Maffacum sinum adversis ventis obsorbuit. Ipse vero hanc ob rem tanto est dolore percussus, ut profectus in

1 bellum A. — in om. C. — 3 qui om. C. — 4 fonte A. — 5 bonum virum C. — 7 stili A. — 11 Tullius A. — 14 eius] enim A. — 14. 15 qu. habentur: men. C. — 16 formio C. — corinthium A. — 19 cecilius A, ceciliuso C. — eunuchum C. — 20 opto C. — nummum A. — 23 oculos A. — gustaret om. C. — 24 tum om. C. — 25 ant. sedens A. — ubi C. — 26 quidam A. — 27 quicquid C. — 29 consilio A. — 32 circa A. — absorbuit (?) C. — 33 d. peritus ut p. C.

Archadium morbo repentino captus diem suum obierit. Sepultus est de publico et magno cum honore; audita enim nominis sui fama commovit Archades, ut munus id supremum clarissimo poetae et libere et benigne persolverent. Epitaphium eius hoc esse tradunt:

5 Natus in excelsis tectis Carthaginiis altae
 Romanis ducibus bellica praesta fuit.
 Descripsi mores hominum iuvenumque senumque,
 Qualiter et servi decipiant dominos,
 Quid meretrix, qui leno dolis confingat avarus.
 10 Haec quicumque legit, sic puto, cautus erit.

Iudicia vero hoc de poeta apud peritos sunt habita varia. Quippe omnibus qui comico sunt genere usi praestare ipsam verborum proprietate Servius grammaticus refert. Quintiliani vero sententia est scripta eius etsi hoc in genere elegantissima videantur, plus tamen gratiae
 15 habitura fuisse, si infra versus trimetros stetissent. Hieronimus autem, vir doctissimus nec in sacris modo sed istis etiam ipsis atque omnibus in litteris quo bonos ad mores et humanitatem pertineant doctissimus, ordine isto Homerum, Virgilium, Menandrum, Terentium poetas clarissimos nominat, ut Latini modo poetae duo excellere adaequatique duobus
 20 summis poetis Graeciae videantur. Sextum vero ipsum modo comicos inter poetas, ut dixi, Nigidius Figulus numerat. Petrarchae autem iudicium fuit, poetam hunc suo in genere et priores vicisse omnes et posteriores adeo terruisse, ut qui genus id tractare sit ausus post eum memoria dignum neminem habeamus. M. autem Varro, cuius sententiam
 25 magni faciunt semper docti, genera dicendi esse tria dixit, quod esse indicendo quidam uberes, aliqui mediocres, nonnulli graciles videantur. Terentio quidem ipse mediocritatem, Lucilio gracilitatem, Pacuvio ubertatem attribuit.

1 Andriam C. — suum om. A. — 2 enim om. C. — sui] ipsius C. — 5 cartaginis A. — 11 apud peritos om. C. — 12 v. pro (a sor vége) proprietate A. — 13 refert A. — vero om. C. — 14 in] mihi C. — 15 trimetros C. — hieronimus C. — 16 in om. C. — 19 poete om. A. — 21 nominat A. — petrarchae C. — 22 hunc suum in C. — omnis A (és C?) — 23 id tentare C. — 24 autem om. C. — 27 ipso C. — lucillo D. — 28 ubertate C.

VII.

A Sicco Polentone-féle másik életrajz.

... Iam tandem ad Terentium gradiemur. Ex Carthagine fuit hic, urbe Africae opulentissima. Hanc Elisa, quae nomine alio Dido vocata est, primaria et pudicissima femina ex Tyro profuga condidit ante Romam conditam duos et septuaginta annos. Nomen loco Birsae
 5 primum, postea Carthago fuit, quod impetrato urbis condendae solo, quantum bovis corium caperet, Dido prudenter corio in tenuissimas partes secto minus quam creditum esset locum occupavit. Denique florentissima urbs cum studio augendi imperii modo Sardiniam et proximas
 10 Italiae insulas perimeret, a Romanis tamen victa bellis tribus est. Priora duo non sine maxima utriusque populi clade perfinivit, bello tertio capta, eversa atque solo penitus aequata est. Terentius autem puer captus bello et Romam ductus venditur iure belli servus Terentio
 Lucano cuidam, homini locupleti et liberali. Is puerum clara fronte egregiaque indole optimum habere ingenium coniectatus, atque proin-
 15 si bonarum rerum studio daretur, futurum hominem ipsum bonum et sapientem ratus, litteris erudiendum dedit oraditumque iuvenem ac studiis poetarum deditum nomine suo donavit ac libertate. Factus itaque iuris sui patrium nomen posuit et tanquam bene de domino
 20 meritis honoris et libertatis donatae causa Terentius vocatus est. Coe[m]ediae ab eo scriptae habentur sex. Menandrum Graecorum poetarum isto in genere facile principem imitatur in quatuor, in reliquis, quae sunt duo, Echira et Formio, Appollodorum Corinthium sequuntur. Earum
 in certis voluminibus ordo varius, omnium tamen ubique Andria prima est. Hanc legente ipso maxima cum admiratione audivit laudavitque
 25 Caecilius poeta, qui isto praesertim in genere et haberetur doctissimus et ceteros auteiret. Ennueus autem vendita est octo millibus nummum. Ipse vero, ut solent viri aliena in civitate locati et virtute aliqua eximia

VII. Kiadta Ritschl egy közelebbről meg nem jelölt florenzei codexből (F) a Parorga Plautinában (1845 p. 635, 636); én a florenzei Bibliotheca Riccardiana 121-ik számú codexét (R) is összehasonlítottam. — 2 Cartagine R. — 3 Africae R. — Dida R. — 4 Tyro F. — 5 Nomen] Homeri F. — Birsae FR. — 6 Carthago R. — 9 Sardiniam proximas FR. — 10 perimeret R. — 11 perfinivit FR. — 12 Terentius Ritschl, Tertius F, Tertius R. — 23 Appollodorum F. — 23. 24 Corinthium-tól (corinthium R) varius-ig F-ben hiányzik, R-ben a lap szélén áll. — 27 Ennueus R. — est in octo m. FR. — 28 solent iuri alieno F.

ornati, lacessitus invidentium maledictis Athenas in Græciam abiit studio cum declinandi odii tum Græci ingenii perscrutandi. Erat urbs illa Græciæ tunc ex generis vetustate nobilissima et trophæis multis clarissima, poetarum vero et laudata omnium artium parens et sedes amplissima. Urbi huic præterea gloria vel fabulosa vel certa fuit, populum suum non ut gentem ceteram advenarum colluvione, sed propria origine locum ipsum tenuisse. Loco nomen Athis dedit, inde regio Athica dicta. Urbs iam condita erat a Cærope Athis avo, qui istuc profectus esset ex provincia Egipciæ discessu Moysis Ebrei populi ducis parentur. Postea vero Amphiteionides tertius a Cærope rex urbem Minervæ sacravit Athenasque vocavit. Sed ipsa quæ Græciæ lumen et pulchritudinis tantæ fuit, quod de ipsius possessione inter deos fuisse certamen proditum sit, bellis adversis fracta et studiis optimis spoliata Sithines in provincia nominata est. Terentius autem, ut dixi, maledicentium oculos fugiens Athenas demigravit; moratus vero non multum reverti statuit, quod in urbe etsi invidi virtutis suæ quidam, amatores etiam multi essent. In navem itaque sarcinulas et quæ ceteris cariora essent scripta sua imposuit; ipse maris tædio Patras terrestri itinere profectus est, ut tractu inde brevi in Italiam veheretur. At ibi relatum est navem mari adverso circa Maliacum sinum mersam. Percussus mox dolore nimio in Archadiam concessit, ubi repentino morbo captus occubuit. Exequiæ viro pauperrimo, quod res simul et vitam perdidisset, de publico actæ. Egregia iam in Græciâ et singularis nominis sui fama propter excellentem artem in venustatem movit Archades, ut munus id supremum clarissimo poetæ et libere et benigne persolverent. Cæteris qui sunt comico genere usi præstare ipsum proprietate verborum Servius grammaticus, rei huius non imperitus iudex, tradit. Quintiliani vero iudicium est, comicum genus peculiare semper et proprium Græcorum esse, Latinos autem in eo claudicare atque Terentii scripta etsi hoc in genere elegantissima videantur, plus tamen gratiæ habitura fuisse, si intra versus trimetros stetissent. Age mirum in modum familiaria et grata acceptaque, quod sæpenumero ex ipsis non sententias modo sed verba interdum mutuetur, ut suis pro dignitate quadam immisceat. Ieronimus item, vir

2 otii *F*, otii *B*, odii *Ritschl* (Opusc. III p. 250). — 9 parentur el van rontva, parent' *R*. — 10 Amphiteionides? — 11 tantæ pulchr. *F*. — 13 E sor alig érthető; Sithines talán Athen új görög neve Settines. — 22 pauperimo *FR*. — 23 famam (?) *F*. — 26 servus *FR*. V. ó. a következő helyet Siceo Polentone Plautusbiographiájából (*Ritschl*-ből, *Parerga* p. 633): «dubitavit, ut sciam ceteros, servus grammaticus, Terenti (Terenti-akar *Ritschl*) atque Maronis clarissimus interpres.»

eloquentissimus, sanctissimus, nominat eum inter poetas egregios et illustris ordine Homerum, Virgilium, Menandrum, Terentium, ut duobus summis Græciæ poetis adæquati sint Latini poete duo excellentes, et par quemadmodum Virgilius Homero, ita Terentius Menandro sit. Neque vero parvi facienda est sententia Petrarce, non enim ineptus est testis. Tantum quidem sibi tribuit, quod dicat isto in genere Terentium et priores devicisse et posteros ita tenuisse, quod nemo omnium post eum ausus sit genus id adoriri. Marcus autem Varro, ille cuius iudicium quacunque in re maximum semper et gravissimum fuit, cum dixisset figuras dicendi, sicut sunt, tres esse, uberem, gracilem et mediocrem, 10 atque vitia ipsis hæere pari numero, tria proposuit exempla, quæ propria et vera sibi viderentur essentque: mediocritatis enim Terentium, gracilitatis Lucilium, ubertatis esse Pacuvium dixit.

VIII.

Az interpolált Vita Ambrosiana.

Vita Terentii.

15

Terentius Afer ex nobilitate Kartaginensi puer captus fuit et a quodam Terentio Lucano emptus, qui cum ingenue educari fecit ac summa cura litteris Græcis Latinisque institui. Mox hunc librarium ascivit. Demum cum propter eruditionem tum ob elegantiam morum ab eo meruit libertate donari. Qui cum in familiaritatem P. Scipionis et C. Lælii perductus postea esset, e libertina tribu in urbanis honestum ordinem tenuit. Causas egit nonnunquam, in qua quidem re primum locum haud dubie tenuisset, nisi eius obtrectatores, qui cum etiam

2 illustres? — 4 quemadmodum *R*. — 7 et... res *F*, et primo res *R*. — 12 sibi derentur *FR*.

VIII. Ezen életrajzot a párisi nemzeti könyvtár 8191-ik számú kéziratából (*P*) közlöm, mely Omont szerint a XIV. századból, Roth szerint 1441-ből való. Ez utóbbi állítás félreértéséből származik *Ritschl* tévedése, ki a kéziratot «Par. 1441» jelölnek monlja. Roth számára Hunziker hasonlította össze, de nagyon hanyagul. — 16 captivus fuit *P*. — 20 in om. *P*. — A Roth által *P*-ből közlött «Qui cum familiaritate» variánsát *Ritschl* helyesen javította. — 20. 21 *P*. Scipionis ac lælii van *P*-ban Roth szerint. — 21. 22 honestum *P*, hallgatva kijavítva Rothnál. — 22 *Causas* helyett *Ritschl comedias-t* akart, aligha helyesen. — non unquam *P*, hallgatva kijavítva Rothnál. — 22. 23 in qua quidem de primum haud dubie tenuisset van *P*-ben Omont collatiója szerint, in quibus quidem locum primum haud dubie tenuisset, Hunziker megbízhatatlan olvasása szerint. A szövegbe felvett javításom helyett talán in qua qu. re principatum h. d. tenuisset-et lehetne írni. —

publice eius comedias quas ediderat vituperarent, ad huiusmodi studia ardentius impulissent. Igitur ut propius Græcos teneret mores, Athenas profectus est. Ibi compluris annos commoratus, Menandrum et Demophilum transtulisse dicitur. Repetiturus vero Romam sarcinas fabulasque quas ibi scripserat in navi composuit, quæ Maleon circumtuta erat. Ipse autem terrestri itinere Patras profectus est, ubi navim expectare instituerat. Cuius naufragio audito ingentissimo dolore percussus amissorum seriniorum, ac demum immoderata aegritudine Stymphali obiit in Archadia publiceque sepultus est, Dolabella et Fulvio consulibus. Fabulæ extant quatuor; ex his quæ Romæ ex Menandro translatae sunt: Andria, Heunucus, Adelpbos, Eautontumerumenon; duas ex Apollodoro Caritio: Eshira et Phormio. Heunucum vendidisse dicitur XIII milia numorum, quod pretium ante eum nemo acceperat. Reliquit et epitaphion suum tale:

15 Natus in excelsis tectis Kartaginis alte
Romanis ducibus bellica præda fui.
Descripsi mores hominum iuvenumque senumque,
Qualiter et servi decipiant dominos,
20 Quid meretrix, quid leno dolis confingat avaras.
Hæc quicumque legit, sic puto, cautus erit.

IX.

Vita Terentii.

Circa expositionem huius libri qui Therentius dicitur, primo quis auctor, secundo quæ materia, tertio quis finis.

Auctor huius libri legitur fuisse Therentius Africanus, civis Car-

2 impulisset *P.*, hallgatva kijavitva Rothnál. Ritschl a következő vagy hasonló módon akarta írni a helyet: «obtractatores etiam publice... vituperarent, quo tamen cum ad huiusmodi... impulerunt»; de ezen coniectura fölösleges. — *ut-ot én írtam, P.-ben cum van, de a második kéztől.* — proprius *P.* javítás előtt. — 4 Demoph.] Diphilum? Nem igen lehető nygvanis, hogy írónk arra a Demophilusra gondolt volna, kitől Plautus vette Asinaria című darabját. — 5 composuit *P.* — Maleam helyett Maleon (Malicon) van a Vita Ambrosianának több kéziratában is. — 7 constituerat? — 8 amissorum sarcinarum? — 9 Dolobela *P.* — 11 duas van a Vita Ambr. leg-régibb kézírataiban is. — 13 XIII helyett a Vita Ambr. egy kézírata XII-t említ; a helyes szám VIII. — 15 Kartaginensis *P.*

IX. Ezen életrajzot a párisi Arsenal 1043 (régibben 26) számú XV századbéli codexéből (*C.*) közlém.

taginensis, quem Scipio Africanus et alios captivos adduxit Romam destructa Cartagine. Hunc propter probitatem et sapientiam eius Scipio vita donavit et ideo currum eius pileatus sequebatur. Nam hic erat mos apud Romanos, quod illi qui erant servituti vel morti deputati, ligati retro manibus currum præcedebant, si qui vero libertati ac vitæ donabantur, currum pileati sequebantur. Hic scilicet Therentius, cum pervenisset Romam, cognita eius sapientia in magna reverentia habitus est apud Romanos, erat enim peritus tam Græcæ quam Latine linguæ. Notandum tamen, quod iste Therentius volens fabulas suas favorabilius recitari ac a Romanis dulcius recipi, recitabat eos per quemdam nobilem Romanum 10 Calopium nomine.

Circa materiam huius operis sciendum est, quod materia huius libri est humilis; loquitur enim de vulgari et humili materia, puta de senibus et iuvenibus, de matronis et meretricibus, de lenonibus, de dominis et servis. Horum enim proprietates describit, quod quidam 15 senes sunt avari, quidam austeri, quidam nimis largi, quidam iracundi, alii nimis proni et pii; quod iuvenes sunt amoribus intenti et patribus non obediens, et talia secundum proprietates et conditiones quæ singulis personis convenienter inducuntur. Est etiam materia huius operis non solum vulgaris et humilis, sed etiam ficta. Ideo communi 20 vocabulo argumentum est oratio narrans; dicitur ita tamen, quod argumentum non accipitur hic pro ratione quæ facit fidem rei dubiæ, sed accipitur argumentum prout distinguitur contra fabulam et hystoriam in primo libro Novæ Rethoricæ Ciceronis c. de narratione. Nam hystoria est oratio narrans rem veram sed remotam a nostra ætate. Argumen- 25 tum est oratio narrans rem fictam quæ verisimilis est et vera esse potuit. Fabula autem res est quæ nullatenus verificari potest, unde et illud modicum, quod evilibet fabulæ præponitur continens in brevi totam materiam fabulæ, argumentum dicitur. Descripserunt autem hæc fabulas illo genere loquendi quod maxime convenit tali materiæ, et hæc est 30 comedia. Nam comedia est quoddam genus carminis de vulgari oratione et de humili appositione et de vili materia. Dicitur autem comedia a comos, quod est vicus vel villa, et oda, quod est laus, quasi laus rusticorum. Mos quidem fuit apud antiquos, quod post collectos messes et vina de omnibus locis et villis in aliquo loco convenienti versus suos 35 rustice compositos et de communi statu vitæ suæ unusquisque in festis diebus recitabat. Unde hoc vocabulum quod est comedia carminibus

15 proprietas *C.* — quidem *C.* — 21 vocabulo után pont van *C.*-ben, — 26 verisimile *C.* — 27 nullatenus *C.*

illis inposuerunt et eadem ratione fabulae Therentii comediae dicuntur et ipse Therentius auctor comicus dicitur.

Finis autem et utilitas huius operis est, ut sciamus nobis bonam moralitatem confirmare. Nam sua intentio est per personas quas describit ponere communiter exemplum et speculum communis vitae, ut omnes hic discant, quid tenere quidve vitare debeant. In his enim senex potest discere quid in se tenendum quidve vitandum est et sic de singulis personis quae hic inducuntur. Est autem sciendum quod haec comediae a locis et personis denominantur. Nam prima dicitur Andria ab Andro insula, alia dicitur Eunucis a persona Chereae, qui pro Eunuceo 10 introductus est in domum meretricis. Notandum est etiam quod in prima comedia non praemittitur titulus sicut in aliis comediis fit. Cuius ratio est, quod Lavinius et alii aemuli Therentii suis detractionibus hoc impetrarunt efficaciter apud Romanos, quod huic comediae primae non appo- 15 neretur titulus, sed post audita et cognita eius sapientia per Caliopium iudicantes ipsum Therentium philosophum et sapientem, sequentibus fabulis sive comediis titulos apposuerunt. Breve autem opusculum praemittit quod nomine totius materiae intitulatur argumentum, quia in eo tota materia breviter comprehenditur, quam postea exequitur artificiose ac subtiliter. Unde argumentum secundum Papiam multis modis 20 capitur et erat commune antiquitus argumentum, argute inventum, quod rei dubiae facit fidem. Argumentum ostentio, nam arguere ostendere dicebant antiqui. Inde argumentari, id est contra quadam . . .

7 *discerit C.* — 11 *meroductus C.* — 13 *quod] quia C.* — 16 *pre-*
mictit C. — 21 *comune C.*